

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΩΝ*

Δήμητρα Κοκκινίδου

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σχεδόν όλο τον 19^ο αιώνα η αρχαιολογία βρίσκεται σε διαδικασία μετεξέλιξης από αρχαιοθηρία σε επιστήμη. Από την εποχή του Διαφωτισμού η «μεγάλη περιοδεία» των νεαρών γόνων της ευρωπαϊκής άρχουσας τάξης στους τόπους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας –τις φαντασιακές τους γενέτειρες– κατείχε εξέχουσα θέση στο εκπαιδευτικό ιδεώδες, ενώ στη συνέχεια ο περιηγητισμός θα κατευθυνθεί και στην Ανατολή. Εξαιτίας του αποκλεισμού τους από τον δημόσιο χώρο οι γυναίκες σπάνια είχαν την ευκαιρία για τέτοια ταξίδια και ακόμη σπανιότερα αν δεν διέθεταν ανδρική συνοδεία. Μεταξύ των περιηγητριών ξεχωρίζει η παρουσία των Βρετανίδων, συνδεδεμένη με την πρώιμη εκδήλωση του φεμινισμού στη χώρα τους, καθώς και με την αυτοκρατορική ισχύ, η οποία προσέδιδε αίσθημα ανωτερότητας και εξασφάλιζε κατάλληλες συνθήκες διαμονής σε τόπους «εξωτικούς».¹ Στο μεταίχμιο αρχαιοδίφησης και συστηματικής γνώσης αυτοδίδακτες ερευνήτριες συμβάλλουν στη θεμελίωση τόσο των αποικιοκρατικών² όσο και των εθνικών αρχαιολογιών.³

Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οι γυναίκες αρχίζουν να γίνονται δεκτές στα πανεπιστήμια, ανάμεσά τους και εκείνες που θα αναζητήσουν στην περιπέτεια της ανασκαφής τη διαφυγή από τους κοινωνικούς περιορισμούς. Όπως έχει εύστοχα σημειωθεί, «οποιαδήποτε γυναίκα εκείνη την εποχή τολμούσε να ασχοληθεί με την

* Στα παραθέματα που είναι στην καθαρεύουσα έχει διατηρηθεί το πολυτονικό σύστημα.

¹ Κολοκοτρώνη και Μήτση 2005, Kolocotroni και Mitsi 2008, Mahn 2012.

² Π.χ. η Amelia Edwards στην Αίγυπτο (Adams 2010: κεφ. 1, Champion 1998, Lesko 2004, Moon 2006, Rees 1998) και η Jane Dieulafoy στο Ιράν (Adams 2010: κεφ. 2, Gran-Aymerich 2004, Gran-Aymerich και Gran-Aymerich 1991, Koo 2006).

³ Π.χ. η Johanna Mestorf στη Γερμανία (Koch και Mertens 2002, Ziel 2007), η Ersilia Caetani Lovatelli στην Ιταλία (Nicotra 2004: 29-46) και η Zsófia Torma στην Ουγγαρία (Coltofean 2012, 2014, Madarassy και Friedrich 2014).

αρχαιολογία ήταν σαφώς ριζοσπαστική αντικομορμίστρια».⁴ Ενώ ο γάμος με ομότεχνους περιόριζε τις γυναίκες σε δεύτερο ρόλο,⁵ η συνεργασία μεταξύ των ανύπαντρων άφηνε περιθώρια ελευθερίας και επιτυχίας.⁶ Κάποιες από τις πρώτες αρχαιολόγους αναπτύσσουν φεμινιστική δράση,⁷ οι περισσότερες όμως, λόγω της εσωτερικευμένης καταπίεσης, αρνούνται τον προσδιορισμό του φύλου και πολύ περισσότερο τον χαρακτηρισμό της φεμινίστριας: σε ένα περιβάλλον που ήδη τους επιφύλασσε άνιση μεταχείριση θέλουν να γίνουν αποδεκτές ως αρχαιολόγοι και όχι ως γυναίκες αρχαιολόγοι.⁸ Γι' αυτό, όπως κάθε γυναίκα με δημόσιο λόγο σε ένα πατριαρχικό σύστημα, δρουν υπό συνεχή διαπραγμάτευση του φύλου τους προσλαμβάνοντας «ανδρικές» ιδιότητες.

Οι εντυπωσιακές ανακαλύψεις προσγράφονται στους άνδρες. Για να περιοριστούμε σε παραδείγματα από την Ελλάδα: μέχρι τη δεκαετία του 1970 στην Κρήτη «δεν υπήρχαν ανάκτορα για να ερευνήσουν οι γυναίκες», γιατί τα μονοπωλούσαν ο Arthur Evans και οι επίγονοί του.⁹ Στις ξένες αρχαιολογικές σχολές αντιμετωπίζονταν σαν παρείσακτες: στη Βρετανική δεν επιτρεπόταν η συμμετοχή τους σε έρευνα πεδίου ούτε η διαμονή τους στη Σχολή μέχρι το 1910¹⁰ και στη Γαλλική ήταν ανεπιθύμητες μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και οι ανύπαντρες μέχρι τη δεκαετία του 1970.¹¹

⁴ Root 2004: 19.

⁵ Carr 2012, Dever 2004, Díaz-Andreu και Sørensen 1998β: 13, Drower 2004β, Hager 1997: 18-19, Root 2004: 8-12, Tedlock 1995.

⁶ Allen 2009: 257, Cohen και Joukowsky 2004β: 557-558.

⁷ Arwill-Nordbladh 1998, Champion 1998: 187-188, Drower 2004α: 117-118, Root 2004: 19, Sheppard 2013: κεφ. 5, Whitehouse 2013: 124.

⁸ Bender Jørgensen 1998: 214, Díaz-Andreu 2007: 372-373, Hager 1997: 19-20, Hays-Gilpin 2000: 92, Picazo 1998: 204, Root 2004: 19-21.

⁹ D'Agata 2009: 271 (έμφαση του πρωτοτύπου). Μόλις στις αρχές της δεκαετίας του 1970, εβδομήντα χρόνια μετά το σύντομο πέρασμα της Harriet Boyd, θα διευθύνει γυναίκα ανασκαφές στο νησί, η Αγγελική Λεμπέση (ό.π. 270, Tsiropoulou 2009: 273, σημ. 7).

¹⁰ Waterhouse 1986: 132.

¹¹ Coudart 1998: 70.

Εικόνα 1. Harriet Boyd, Ηράκλειο, 1904 (;) (Smith College, www.smith.edu/libraries/libs/archives/gallery/images/biography/sc_hawes.jpg).

Ο διευθυντής της Αμερικανικής Σχολής Rufus Richardson είχε απορρίψει το αίτημα της Harriet Boyd να χρηματοδοτήσει από την υποτροφία της ανασκαφές στην Κόρινθο και την Κρήτη, με το επιχείρημα ότι «μια γυναίκα δεν θα μπορούσε να αντέξει τις ταλαιπωρίες».¹² Εκείνη όμως ήταν αποφασισμένη να τον διαψεύσει και τον διέψευσε. Η πρώτη γυναίκα που διηύθυνε ανασκαφή στην Ελλάδα συνεργάστηκε επίσης με γυναίκες, τη Jean Patten στο Καβούσι (1900) και τις Blanche Wheeler και Edith Hall στα

¹² Lord 1947: 95.

Γουρνιά της Κρήτης (1901-1904).¹³ Η Boyd και η Hall ακολούθησαν κοινές πορείες: ήρθαν με υποτροφία, πραγματοποίησαν ανασκαφές και μετά τον γάμο και την απόκτηση παιδιών εγκατέλειψαν την έρευνα πεδίου, αν και όχι συνολικά την αρχαιολογία.¹⁴ Οι προσωπικότητές τους συνδυάζονταν δημιουργικά, με την πληθωρικότητα της πρώτης να συμπληρώνει τους χαμηλούς τόνους της δεύτερης,¹⁵ έτσι ώστε η καθεμιά «να πραγματοποιήσει τις προσωπικές επιδιώξεις και τα ενδιαφέροντά της» με τον δικό της τρόπο.¹⁶ Τέλος –και το σπουδαιότερο– έδειξαν ότι ανασκαφή δεν σημαίνει κατ' ανάγκην λαφυραγώγηση υπό τις διαταγές του αρχαιολόγου–στρατηγού.¹⁷

Σε αντίθεση με την επιλεκτικότητα των προϊστορικών ερευνών της εποχής στο νησί, οι οποίες επικεντρώνονταν σε μεμονωμένα ευρήματα και στη σύγκριση με το υπόδειγμα της Κνωσού, τα ανασκαφικά ημερολόγια της Boyd, όπου καταγράφονται υπερκείμενες αποθέσεις, αποστάσεις και συσχετίσεις αντικειμένων με σημεία αναφοράς (π.χ. μια είσοδο, έναν τοίχο) και ενδιαφέρον για κάθε αντικείμενο, καθώς και προσωπικά σχόλια, μαρτυρούν πρωτοποριακή αντίληψη της συνάφειας και της στρωματογραφίας.¹⁸ Ο τόμος των Γουρνιών αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη δημοσίευση προϊστορικού οικισμού της Κρήτης και ένα από τα πρωιμότερα δείγματα συλλογικής αρχαιολογικής συγγραφής.¹⁹ Η εύληπτη παρουσίαση του υλικού και της μεθοδολογίας, συμπεριλαμβανομένης της εικονογράφησης, υπερβαίνει τον στενό κύκλο των ειδικών. Εξίσου σημαντική είναι η χρήση εθνογραφικών αναλογιών, ασυνήθιστη για το τότε κυρίαρχο τυπολογικό πρότυπο.²⁰ Επιπλέον η Boyd είχε επεξεργαστεί ένα χρονολογικό σχήμα του μινωικού πολιτισμού, το οποίο τελικά δεν δημοσίευσε. Ο Evans όχι μόνο το οικειοποιήθηκε, αλλά και απέδωσε τα εύσημα για τον εντοπισμό των

¹³ Adams 2010: κεφ. 6, Allen 2009, Allsebrook 2002, Bolger 1994, Fotou και Brown 2004, Morrow 2004, Picazo 1998, Rambuscheck 2013, Windham 2004.

¹⁴ Δίδαξαν στο Κολλέγιο Wellesley της Μασαχουσέτης και η Hall εργάστηκε επίσης στο Μουσείο του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνιας.

¹⁵ Morrow 2004: 282.

¹⁶ Bolger 1994: 49.

¹⁷ Arwill-Nordbladh 2008: 149, Picazo 1998: 198.

¹⁸ Αποστολάκη 2014: 43-44, Fotou 1993.

¹⁹ Bolger 1994: 47, Boyd κ.ά. 1908.

²⁰ Picazo 1998: 200-202.

Γουρνιών στον Richard Seager,²¹ ο οποίος αναγνώρισε μόνο κατ' ιδίαν την οφειλή στη συνεργάτιδά του.²² Η Boyd προσέκρουσε σε ό,τι αποκαλείται σήμερα «γυάλινη οροφή», στο αόρατο φράγμα που επιτρέπει στις γυναίκες να βλέπουν την κορυφή, όχι όμως να τη φτάνουν.²³

Εικόνα 2: Edith Hall, Βρόκαστρο, 1912 (έκθεση *Breaking ground, breaking tradition: Bryn Mawr and the first generation of women archaeologists*, Bryn Mawr College Library, 2007, www.brynmawr.edu/library/exhibits/BreakingGround/dohan.html).

²¹ Fotou 1993: 24-26, Fotou και Brown 2004: 231, 245-246.

²² Fotou και Brown 2004: 246.

²³ Arwill-Nordbladh 2008: 149.

Εικόνα 3. Ανασκαφή στα Γουρνιά, 1904. Στη δεύτερη σειρά από δεξιά η Harriet Boyd και η Edith Hall (έκθεση *Breaking ground, breaking tradition: Bryn Mawr and the first generation of women archaeologists*, Bryn Mawr College Library, 2007, www.brynmawr.edu/library/exhibits/BreakingGround/dohan.html).

Η συνεργασία των Boyd και Hall θα συμβάλει στην άρση των απαγορεύσεων: το 1908 η Elizabeth Gardiner και το 1910 η Alice Walker θα συμμετάσχουν στην ανασκαφή της Αμερικανικής Σχολής στην Κόρινθο και το 1911 η Walker και η Hetty Goldman θα αναλάβουν εν μέρει με δικά τους έξοδα και χωρίς ανδρική επίβλεψη την ανασκαφή στις Αλές (Φθιώτιδα).²⁴ Ο διευθυντής της σχολής Bert Hodge Hill, αν και είχε αρνηθεί στη Goldman να ανασκάψει στην Εύτρηση (Βοιωτία), στη συνέχεια πείστηκε να προσυπογράψει το αίτημα προς τις ελληνικές αρχές για ανασκαφή στις Αλές, παρά την επιφυλακτικότητα των τελευταίων ως προς την καινοφανή ιδέα δύο «ασυνόδευτων» γυναικών σε μια απομακρυσμένη τοποθεσία.²⁵ Όπως διηγούνται η ίδια χρόνια αργότερα, η συναίνεσή του οφειλόταν στην επιθυμία του να στείλει τις δύο γυναίκες

²⁴ Dyson 1998: 88, 92, Mellink και Quinn 2004: 302-303, βιογραφικά των Walker και Goldman σε Lavezzi 2004 και Mellink και Quinn 2004 αντίστοιχα.

²⁵ Lavezzi 2004: 2.

όσο το δυνατόν πιο μακριά από την Αθήνα.²⁶ Το αμερικανικό προηγούμενο θα ανοίξει τον δρόμο και στις Βρετανίδες.²⁷

Εικόνα 4. Hetty Goldman, Αλές, 1912 (;) (Princeton Institute for Advanced Study, www.ias.edu/people/goldman/work).

Από τη δεκαετία του 1920 θα αρχίσουν να εισέρχονται στο αρχαιολογικό επάγγελμα και οι Ελληνίδες –ελάχιστες μέχρι τη μεταπολεμική εποχή: Σέμνη Παπασπυρίδη, Ειρήνη Βαρούχα, Ελένη Φίλτσου, Άννα Αποστολάκη, Ιωάννα Κωνσταντίνου, Βενετία Κώττα, Άννα Μαραβά (κατά σειρά διορισμού στην Αρχαιολογική Υπηρεσία).²⁸ Δύο από αυτές, η Αποστολάκη και η Παπασπυρίδη θα συνδέσουν το όνομά τους με τις γυναικείες διεκδικήσεις στις αρχές του 20^{ού} αιώνα και στον μεσοπόλεμο αντίστοιχα.

²⁶ Thompson 1974: viii.

²⁷ Gill 2002: 496, 2011: 120.

²⁸ Πετράκος 1982: 100-101, 1995: 32, 2013, τόμ. 1: 272, τόμ. 2: 5-6.

2. Η ΕΙΣΔΟΧΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Ο φεμινισμός στην Ελλάδα δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ιστορία κατακτήσεων, εφόσον τα αιτήματά του έβρισκαν την όποια ανταπόκριση μόνο ύστερα από ισχυρές αντιδράσεις και συγκυριακούς υπολογισμούς των κυβερνώντων. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για καθυστερημένη αναγνώριση δικαιωμάτων, η οποία είχε προηγηθεί στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Με τον ίδιο τρόπο το ελληνικό κράτος σύρθηκε στην καθιέρωση της γυναικείας πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, όταν η είσοδος των γυναικών από τα κατώτερα στρώματα στη μισθωτή εργασία ήταν πια γεγονός.²⁹

Προερχόμενες κυρίως από τα μορφωμένα μεσαία στρώματα, όπως και οι ξένες ομόλογές τους, οι πρώτες φοιτήτριες στην Ελλάδα θα σημειώσουν άριστες επιδόσεις.³⁰ Η Καλλιρρόη Παρρέν θα μιλήσει για «γυναικείους θριάμβους»³¹ –διατύπωση που σήμερα μπορεί να φαίνεται υπερβολική, γίνεται όμως κατανοητή, αν ληφθεί υπόψη η ψυχική δύναμη που χρειαζόταν για να αντιμετωπιστεί η «βάρβαρος καταδίωξις» των φοιτητριών³² και η χλεύη των αρρένων.³³

²⁹ Σαλίμπα 2002.

³⁰ Ο όρος «μεσαία στρώματα» αναφέρεται συμβατικά σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών ομάδων με δυσδιάκριτη ταξική ένταξη, οι οποίες συνδέονται με τον εξαστισμό και εξευρωπαϊσμό της χώρας στα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα: ελεύθεροι επαγγελματίες, μικροαστοί έμποροι, υπάλληλοι του δημοσίου και των υπηρεσιών, εκπαιδευτικοί, επιστήμονες. Αξίζει να σημειωθεί ότι χρησιμοποιείται επανειλημμένα από τις συντάκτριες της *Εφημερίδας των Κυριών*, για να δηλώσει τη διαφοροποίησή τους τόσο από τις «γυναίκες του λαού» όσο και από τη μεγαλοαστική τάξη (Βαρίκα 1987: 21-22). Σχετικά με τις πρώτες φοιτήτριες βλ. Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου 2015: κεφ. 4, Ζιώγου-Καραστεργίου 1988.

³¹ Παρρέν 1894, 1896, 1899.

³² Παρρέν 1895: 2.

³³ Μερικές ενδεικτικές μαρτυρίες: η Αγγελική Παναγιωτάτου, που, μαζί με την αδελφή της Αλεξάνδρα, ήταν η πρώτη γυναίκα που φοίτησε στην Ιατρική Σχολή (1891), θυμάται ότι από τον φόβο επεισοδίων χρησιμοποιούσε την είσοδο των καθηγητών και καθόταν στην πρώτη σειρά κοντά στην έδρα (Παναγιωτάτου 1951: 4). «Οι φοιτηταί όταν τις έβλεπαν να μπαίνουν στο μάθημα τους εφώναζαν· Στην κουζίνα, στην κουζίνα» (Ξενόπουλος 1920). «Μέ την δεσποινίδα Παναγιωτάτου ήμουν συμφοιτητής. Ένθυμούμαι ότι πρὸς ἀποφυγὴν ταραχῶν ἔμπαιναν εἰς τὸ μάθημα ταυτοχρόνως μέ τὸν καθηγητήν. Ἀλλὰ οἱ φοιτηταί ἦτο ἀδύνατον νά κρατηθοῦν καί τὸ δαιμόνιον τῆς ἑλληνικῆς βαρβαρότητος προκαλοῦσε πάντοτε μίαν στιγμιαίαν συμφωνίαν μαστουνοκρασίας. Ἡ κόρη αὐτῆ ἐν τούτοις εἶχε τὴν ἀνδρείαν νά σπουδάσῃ ποδοκροτουμένη [...] Κάθε ἄνδρας εἰς τὴν θέσιν της θά εἶχε λιποθυμήσει ἑνωρίς» (Παπαντωνίου 1911). Η

Τα πρώτα τριάντα χρόνια (1890-1920) φοιτούν 392 γυναίκες (σε σύνολο 29.696), ωστόσο ο αριθμός τους αυξάνεται σταθερά, με αποτέλεσμα από τη μοναδική φοιτήτρια του 1890-1891 (σε σύνολο 987) να ανέλθει στις 77 το 1919-1920 (σε σύνολο 1.759).³⁴ Αν και οι εγγραφές τους μόλις υπερβαίνουν τον διψήφιο αριθμό κατ' έτος, οι πρώτες πτυχιούχοι είναι πια ορατές, ιδιαίτερα μετά την ίδρυση του Συνδέσμου Ελληνίδων Φοιτητριών (1921) και του Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων (1924). Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο οι γυναίκες αυτές θεωρούσαν το πτυχίο εργασιακό εφόδιο και μέσο διαπραγμάτευσης των έμφυλων σχέσεων ή απλώς διακοσμητικό συμπλήρωμα της προίκας. Σε κάθε περίπτωση χάρη στις σπουδές τους συνεισφέρουν στην επαγγελματική, εκπαιδευτική και πνευματική ζωή του τόπου.

Όπως προαναφέρθηκε, οι γυναίκες προσλαμβάνονται πρώτη φορά στην Αρχαιολογική Υπηρεσία στις αρχές της δεκαετίας του 1920, ενώ στα αντίστοιχα επιστημονικά σωματεία είχαν γίνει δεκτές νωρίτερα, αν και με περιορισμούς. Στον παλαιότερο από τους σωζόμενους καταλόγους των μελών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1885) αναφέρονται 10 γυναίκες μεταξύ 124 τακτικών μελών, οι οποίες, όπως προκύπτει από τα πρακτικά των συνεδριάσεων, δεν είχαν δικαίωμα ψήφου: Ιουλία Βάμβα, Μαρία Διαμάντη, Αικατερίνη Ευταξία, Φαιναρέτη Καπράλου, Καλλιόπη Κεχαγιά, Ελένη Μοσχονησίου, Αλεξανδρίνη Παππούδωφ, Μαρία Παππούδωφ, Ραλλού Σπηλιωτάκη και Ευθαλία Φαλλιέρου.³⁵ Στην Αρχαιολογική Εταιρεία η περιγίπισσα Δώρα της Ιστρίας γίνεται επίτιμο μέλος το 1860 και αργότερα και άλλες λόγω του κύρους που τους προσέδιδε η σχέση τους με κάποιον εστεμμένο ή ευγενή και της προσδοκίας της Εταιρείας για κάποια δωρεά. Το 1872 η Ελίζα Δραγούμη, σύζυγος του Στέφανου Δραγούμη, καταβάλλει την ετήσια συνδρομή των 15 δραχμών. Ο γραμματέας Στέφανος Κουμανούδης αναφέρει ότι «ήθελε δώσει πλείονας, ως είπεν ό ανήρ αὐτῆς, ἂν ἐγίνετο δεκτὴ ὡς μέλος τῆς Ἑταιρείας· ἔγινε σκέψις τοῦ Συμβουλίου καὶ ἀπεφασίσθη· ἐπειδὴ ρητῶς δέν τό ἐμποδίζει ὁ Ὄργανισμός γίνωνται δεκταὶ καὶ γυναῖκες ὡς μέλη». Η Δραγούμη εμφανίζεται ως συνδρομήτρια στα ετήσια Πρακτικά από το 1872

Σοφία Λασκαρίδου, η πρώτη φοιτήτρια της Σχολής Καλών Τεχνών (1903), δεχόταν ανώνυμες υβριστικές επιστολές, ακόμη και απειλές ότι θα της έριχναν βιτριόλι (Λασκαρίδου 1955: 8).

³⁴ Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου 2015: 189, πίν. 4. 1.

³⁵ Κωνστάντιος 2009: 21.

έως το 1894, δίχως να συμπεριληφθεί στο μητρώο των εταίρων. Με τον θάνατό της λήγει η πρώτη απόπειρα εγγραφής των γυναικών και μόλις το 1906, σχεδόν εβδομήντα χρόνια μετά την ίδρυση της Εταιρείας (1837), η φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Άννα Αποστολάκη θα γίνει τακτικό μέλος.³⁶

Πίνακας. Οι πρώτες αρχαιολόγοι της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (κατά σειρά διορισμού).

	Χρόνος υπηρεσίας	Βιογραφικές πληροφορίες
Σέμνη Παπασπυρίδη-Καρούζου (1897-1994)	1921-1964	<ul style="list-style-type: none"> • Καρούζου 1984α. • <i>Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα»</i> 1937: 20. • <i>Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό</i> 1985: 320. • Πετράκος 1987: 307. • Πετράκος 1994β. • Πετράκος 2011: 166-167. • Πετράκος 2013, τόμ. 2.: 47-48. • Πετράκος σε Καρούζου 2011, τόμ. 2: xi-xv. • Fittschen 1995. • Fuchs 1995. • Gisler 1995. • Hausmann 1996. • Rolley 1995.
Ειρήνη Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου (1896-1979)	1921-1964	<ul style="list-style-type: none"> • Αλιπράντης 1999. • Ανώνυμο 1995. • <i>Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα»</i> 1937: 9. • Πετράκος 2013, τόμ. 2: 48. • Τουράτσογλου 2003. • Oeconomides-Caramessini 1980.
Ελένη Φίλτσου	1921-1922	<ul style="list-style-type: none"> • Πετράκος 2013, τόμ. 2: 38.
Άννα Αποστολάκη (1881-1958)	1922	<ul style="list-style-type: none"> • Διαμαντοπούλου 1964. • Εκεκκάκης 2007: 13. • Ζώρα 1958. • Ιωαννίδου-Μπαρμπαρίγου 1958.

³⁶ Πετράκος 1987: 323.

		<ul style="list-style-type: none"> • <i>Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα» 1937: 8.</i> • Οικονόμου και Φλώρου υπό έκδοση. • Ορλάνδος 1958: 2. • <i>Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό</i> 1983: 351. • Τρούλης 2015. • Χατζηδάκης 1960. • Florou 2016.
Ιωάννα Κωνσταντίνου (1907-1989)	1928-1964	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα» 1937: 26.</i> • Πετράκος 1989. • Πετράκος 2011: 171. • Πετράκος 2013, τόμ. 2: 50-51.
Βενετία Κώττα (1897 ή 1901-1945)	1943-1945	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα» 1937: 26.</i> • Πετράκος 2013, τόμ. 2: 58. • Σωτηρίου 1944-1945.
Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005)	1950-1969	<ul style="list-style-type: none"> • Βοκοτόπουλος 2008α, 2008β. • Πετράκος 2005: 10. • Πετράκος 2013, τόμ. 2: 64.

3. Η ANNA ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ ΚΑΙ Η «ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΚΥΡΙΩΝ»

Την πρώτη περίοδο της γυναικείας διαμαρτυρίας στην Ελλάδα εκπροσωπεί η «εξέγερση των κυριών»³⁷ με σημείο αναφοράς την *Εφημερίδα των Κυριών* και κεντρική μορφή την Καλλιρρόη Σιγανού-Παρρέν, η οποία ζητά την πνευματική άνοδο των γυναικών όχι όμως και την ισοπολιτεία, αρκούμενη σε μια «σώφρονα» εκδοχή της χειραφέτησης χάριν της «ευημερίας του οίκου» και του «ηθικού μεγαλείου της πατρίδος».³⁸ Η επίκληση της «ισότητας στη διαφορά» ανταποκρίνεται στις ανάγκες των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων και στο συνδεδεμένο με αυτά αλυτρωτικό όραμα: με

³⁷ Κατά τον προσφυή τίτλο του βιβλίου της Ελένης Βαρίκα (1987).

³⁸ Παρρέν 1892: 1.

την εκπαίδευση και την εργασία οι γυναίκες θα μπορέσουν να αξιοποιήσουν τα «εγγενή» τους προτερήματα, με σκοπό να ανταποκριθούν στο πατριωτικό καθήκον της γέννησης και διαπαιδαγώγησης άξιων Ελλήνων στρατιωτών. Οι «κυρίες» της Παρσέν θα προσπαθήσουν επίσης να υποκαταστήσουν την έλλειψη κρατικής προστασίας των άπορων γυναικών με τη φιλόπτωχο δράση, για να τις διευκολύνουν να συνδυάσουν την οικιακή με την εξωοικιακή εργασία.³⁹

Η Άννα Αποστολάκη γεννήθηκε στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου Ρεθύμνου.⁴⁰ Στα αρχεία του προσωπικού της δημόσιας εκπαίδευσης τον 19^ο αιώνα και στα αρχεία του Εκπαιδευτικού Ομίλου, του οποίου υπήρξε μέλος, αναφέρεται ως έτος γέννησής της το 1877⁴¹ και η ίδια χρονολογία προκύπτει από την εγγραφή της στο φοιτητικό μητρώο του Πανεπιστημίου Αθηνών με ημερομηνία 18 Σεπτεμβρίου 1903 σε ηλικία 26 ετών.⁴² Κατ' άλλες εκδοχές γεννήθηκε το 1880,⁴³ το 1883⁴⁴ ή το 1885,⁴⁵ ενώ κατά μια τελευταία και μάλλον πιθανότερη το 1881, εφόσον αυτό αναγράφει η ίδια σε έγγραφα του αρχείου της, το οποίο φυλάσσεται στο Μουσείο Μπενάκη.⁴⁶ Ο θάνατος του πατέρα της την επιφόρτισε από νωρίς με τη φροντίδα των μικρότερων αδελφών της, ωστόσο οι αυξημένες ευθύνες δεν ανέστειλαν την πνευματική της εξέλιξη, την οποία ενθάρρυνε η μητέρα της. Ύστερα από τις εγκύκλιες σπουδές της μετακόμισε με την οικογένειά της στον Πειραιά και κατόπιν στην Αθήνα εξαιτίας της ταραγμένης πολιτικής κατάστασης

³⁹ Σχετικά με την πρώτη περίοδο των γυναικείων διεκδικήσεων στην Ελλάδα βλ. Αβδελά 2002, Βαρίκα 1987, Γιαννάτη 2010, Μπουτζουβή 2003α, 2003β, Ρεπούση 2003, Σαμίου 1989, 2013: κεφ. 3, Ψαρρά 1999α, 1999β, Avdela 2005, 2006: κεφ. 6, Avdela και Psarra 2005, Psarra 2006, 2007.

⁴⁰ Οι βιογραφικές πληροφορίες προέρχονται από τα δημοσιεύματα του παραπάνω πίνακα, κυρίως από Διαμαντοπούλου 1964, Ιωαννίδου-Μπαρμπαρίγου 1958, Florou 2016. Η δημοσίευση των πρακτικών πρόσφατης ημερίδας θα συμβάλει στην ανάδειξη του έργου αυτής της πρωτοπόρου μελετήτριας (Οικονόμου και Φλώρου υπό έκδοση).

⁴¹ Οι λειτουργοί της ανώτατης, μέσης και δημοτικής εκπαίδευσης (19^{ος} αι.), Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/135384), Δημαράς 1994: 84.

⁴² Ζιώγου-Καραστεργίου 1988: 147.

⁴³ Ζώρα 1958: 466, Ιωαννίδου-Μπαρμπαρίγου 1958: 659, Χατζηδάκης 1960: 159.

⁴⁴ Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα» 1937: 8.

⁴⁵ Διαμαντοπούλου 1964: 1, Εκκεκάκης 2007: 13, Τρούλης 2015.

⁴⁶ Το αρχείο μελετά η Βασιλική Φλώρου, την οποία και ευχαριστώ για την πληροφορία.

στην τότε οθωμανοκρατούμενη Κρήτη. Οικονομικοί λόγοι πρέπει να την οδήγησαν στην απόφαση να ακολουθήσει τον διδασκαλικό κλάδο, τη μόνη σχετικά αξιοπρεπή επαγγελματική διέξοδο για τις γυναίκες της εποχής.

Μετά την αποφοίτησή της από το Αρσάκειο Διδασκαλείο δίδαξε στην Κρήτη μέχρι την επάνοδό της στην Αθήνα, όπου γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή, ενώ συνέχισε να βιοπορίζεται ως δασκάλα. Κατά τη διάρκεια των πανεπιστημιακών της σπουδών συμμετείχε στο Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, μέρος του οποίου ήταν αφιερωμένο στη «γυναικεία αγωγή» (Αθήνα, 1904).⁴⁷ Χάρη στις διασυνδέσεις της Ιφιγένειας Μαυροκορδάτου-Συγγρού, στην έπαυλη της οποίας εγκαταστάθηκε για να τη συντροφεύει μετά τον θάνατο του Ανδρέα Συγγρού (1899), θα προτιμηθεί ως δασκάλα των παιδιών των πλούσιων αθηναϊκών οικογενειών, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών του πρίγκιπα Ανδρέα.⁴⁸ Η θητεία της ως άμισθης βοηθού του διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου Ιωάννη Σβορώνου θα της ανοίξει τον δρόμο της επιστημονικής έρευνας: συμμετέχει στο Πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο (Αθήνα, 1905),⁴⁹ δημοσιεύει το πρώτο της άρθρο στη *Διεθνή Εφημερίδα της Νομισματικής Αρχαιολογίας*,⁵⁰ το περιοδικό που εξέδιδε ο Σβορώνος, και γίνεται δεκτή στην Αρχαιολογική Εταιρεία.⁵¹ Η γνωριμία της με το βιοτεχνικό εργαστήριο απόρων γυναικών του Συλλόγου των Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, πρόεδρος του οποίου ήταν η Συγγρού, θα στρέψει το ενδιαφέρον της στην τέχνη του υφάσματος.

Τη λήψη του πτυχίου της με άριστα (1909) θα χαιρετίσει η Παρρέν ως έναν ακόμη γυναικείο θρίαμβο, εναρμονισμένο με το ελληνικό πρότυπο θηλυκότητας και σεμνότητας: «Ἡ δὲς Ἄννα Ἀποστολάκη εἶναι νέα, ἀφελής, χαριτωμένη, πολύ νόστιμη, χωρίς γυαλιά καὶ κομμένα μαλλιά, ὅπως εἶναι συνήθως αἱ ξέναι διδασκάλισσαι».⁵² Ο φόβος γελοιοποίησης, με την κατηγορία της μίμησης «ξενόφερτων ηθών», επέβαλλε την

⁴⁷ Φωτιάδου 1998: 74-90, 226, Χατζημπέη 2011: 45-47, 267.

⁴⁸ Με τη διαθήκη της (1921) η Συγγρού κληροδότησε στην Αποστολάκη το ποσό των 8.000 δραχμών (Συγγρός 1998, βιβλίο 2^ο: 330).

⁴⁹ *Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie* 1905: 10.

⁵⁰ Αποστολάκη 1906.

⁵¹ Βλ. και ενότητα 2.

⁵² Παρρέν 1909.

τήρηση αποστάσεων από τις «απρέπειες» του δυτικού φεμινισμού.⁵³ Με άλλα λόγια η ένταξη των Ελληνίδων στον ανδροκρατούμενο χώρο της επιστήμης προϋπέθετε σεβασμό στις εθνικές αξίες, εργατικότητα, κοσμιότητα και συνετή επιλογή σπουδών:

Τίποτε τό ἔκτροπον, τίποτε τό ἀνόητον καί τό γελοῖον. Οὔτε κομμένα μαλλιά, οὔτε ματογιάλλια κυανά, οὔτε κοντά φορέματα, οὔτε φρασεολογίαι ἀηδεῖς, οὔτε ιδεώδη ἀπρόσιτα καί παρακινδυνευμένα. [...]

[...] Ὅλοι διεκρίθησαν καί ὡς φοιτήτριαι καί ὡς ἐπιστήμονες. Κανέν σκάνδαλον, καμμία ταραχή, καμμία ἀντίδρασις, τήν ὁποίαν ἀλλοῦ, εἰς τόπους περισσότερον πολιτισμένους ἀπό τόν ἰδικόν μας, προεκάλεσεν ἡ στάσις καί ἡ ἐλαφρότης τῶν φοιτητριῶν. [...]

Εἰς τήν ἐκλογήν τοῦ ἐπιστημονικοῦ σταδίου των καί ἐδῶ συνεταί καί μετρημέναι. Φιλολογίαν, φυσικὰς ἐπιστήμας, ἰατρικὴν καί φαρμακευτικὴν. Ἐπιστήμας συμβιβασομένας μέ τήν γυναικεῖαν φύσιν καί μέ τήν γυναικεῖαν ἀποστολήν. Καθηγήτριαι εἰς τὰ παρθεναγωγεῖα ἀντί καθηγητῶν. [...] Γυναῖκες παιδίατροι καί γυναικολόγοι καί μαιευτῆρες. [...] Δικηγόροι, οὔτε μία. Δέν ἠθέλησαν νά προκαλέσουν περὶ αὐτάς θόρυβον καί νά νεωτερίσουν ἀσκοπῶς καί χάριν ἐπιδείξεως [...]⁵⁴

Ενδεικτικό είναι το δημοσίευμα εφημερίδας σχετικά με εκπαιδευτική εκδρομή της Φιλοσοφικής Σχολής στην Πελοπόννησο, το οποίο παρουσιάζει τη γυναικεία επιμέλεια ως αξιοπερίεργη. Ο ανώνυμος συντάκτης μάς πληροφορεί ότι συμμετείχαν «περὶ τοὺς 120 φοιτηταὶ τῆς φιλολογίας καί 9 φοιτήτριαι μετὰ τοῦ πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου κ. Πολίτου καί τῶν καθηγητῶν τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς κ.κ. Λάμπρου, Χατζηδάκη, Καρολίδου, Καββαδία καὶ Τσουντα» και, καθώς οι φοιτητές ήταν αυτονόητα επιμελείς, αλλά και πολλοί για να κατονομαστούν ένας-ένας, διασώζει τα ονόματα των πέντε από τις εννέα εκδρομείς:

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπισκέψεων μεγίστην ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν ἡ μεγίστη προσοχὴ μεθ' ἧς παρηκολούθησαν τὰς διαλέξεις τῶν καθηγητῶν αἱ φοιτήτριαι δεσποινίδες Μερόπη [Μυρσίνη] Κλεάνθους, Αἰκατερίνη

⁵³ Psarra 2007.

⁵⁴ Παρρέν 1903: 2.

Κυριακοπούλου, Καλλιόπη [Άννα] Αποστολάκη, Σοφία Μενεΐκου και Καλλιόπη Γεωργιάδου κρατούσαι διαρκώς σημειώσεις.⁵⁵

Εικόνα 5. Άννα Αποστολάκη (Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937: 58).

⁵⁵ Ανώνυμο 1907. Στο εν λόγω δημοσίευμα η Άννα Αποστολάκη αναφέρεται ως Καλλιόπη και η Μυρσίνη Κλεάνθους ως Μερόπη προφανώς εκ παραδρομής. Βλ. τον κατάλογο και το μητρώο των πρώτων φοιτητριών σε Ζιώγου-Καραστεργίου 1988: 129-207.

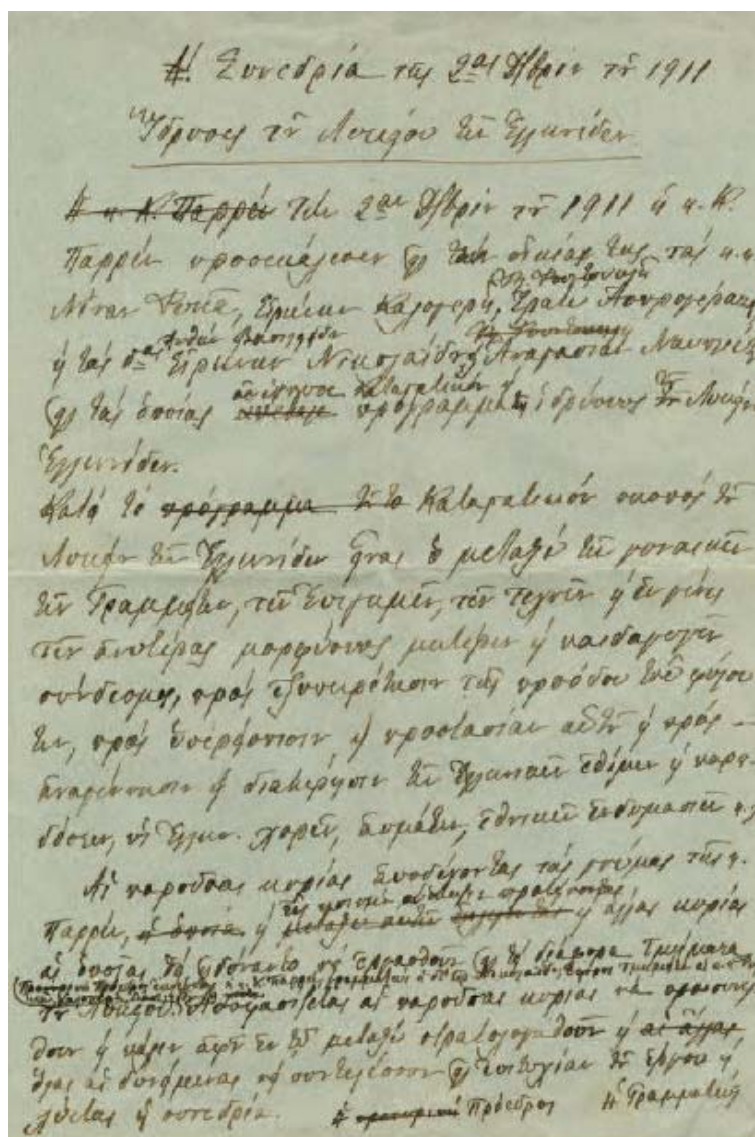
Εικόνα 6. Καλλιρόη Σιγανού-Παρρέν (Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό 1988, τόμ. 8: 180, www.greekencyclopedia.com/parren-kallirro-i-platania-amarioy-kritis-1859-athina-1940-p4848.html).

Κατά το παράδειγμα του Νικολάου Πολίτη, ιδρυτή της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας (1909), η Παρρέν ίδρυσε το Λύκειο των Ελληνίδων (1911), σκοπός του οποίου ήταν «ό μεταξύ τῶν γυναικῶν τῶν γραμμάτων, τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν τεχνῶν καί ἐν γένει τῶν ἀνωτέρας ἀναπτύξεως σύνδεσμος, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς προόδου τοῦ φύλου των»⁵⁶ μέσω της διαφύλαξης της ελληνικής παράδοσης.⁵⁷ Οι δύο φορεῖς συνεργάζονταν και είχαν κοινά μέλη. Η Αποστολάκη ήταν από τις πρώτες γυναίκες της Εταιρείας, μαζί

⁵⁶ Β.Δ. 18 Φεβρουαρίου 1911, ἀρθ. 1.

⁵⁷ Σχετικά με την ιστορία του Λυκείου βλ. Αβδελά 2010.

με τη Σοφία Μινέικο και την Πηνελόπη Δέλτα,⁵⁸ και μέλος του διοικητικού συμβουλίου και έφορος του φιλολογικού τμήματος του Λυκείου.⁵⁹

Εικόνα 7. Πρακτικό της συνάντησης στο σπίτι της Παρρέν, όπου αποφασίστηκε η ίδρυση του Λυκείου των Ελληνίδων (Βασιλειάδου 2010: 121).

Από τον πρώτο χρόνο της ίδρυσής του το Λύκειο έδωσε στις νέες επιστημόνισσες την ευκαιρία να απευθυνθούν σε ευρύτερο κοινό με μια σειρά διαλέξεων, οι οποίες, όπως προανήγγειλε η Παρρέν, συνιστούσαν πραγματικό νεωτερισμό εξαιρετικού ενδιαφέροντος, διότι «αί ρήτορες εἶναι κυρίως ἐπιστήμονες καί κυρίαι τῆς νεωτέρας

⁵⁸ Η εγγραφή της έχει ημερομηνία 6 Οκτωβρίου 1911 (Οικονόμου υπό έκδοση).

⁵⁹ Παρρέν 1912β: 2045-2046.

φιλολογίας, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων θά ἀκουσθοῦν διά πρώτην φοράν».⁶⁰ Οι παρουσιάσεις αυτές περιλάμβαναν «καθαρώς λαϊκά μαθήματα διά τὰς ἀμαθεῖς ἐντελῶς γυναῖκας τοῦ λαοῦ» και «ὁμιλίας πρός ἀνεπτυγμένας κυρίας, αἱ ὁποῖαι θά ἐργασθοῦν καί θά συντελέσουν εἰς ὅσον τό δυνατόν εὐρυτέραν προπαγάνδαν ὑπέρ τῆς δημοσίας ὑγιεινῆς».⁶¹

Ἡ διάλεξη τῆς Αποστολάκη εἶχε ὡς θέμα τον μινωικό πολιτισμό, ο οποίος ἐρχόταν τότε στο φῶς με τις ἀνασκαφές του Evans στην Κνωσό, και δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα των Κυριών*.⁶² Ἀν και ἡ ἴδια καθιστά σαφές ὅτι «Ἰδιαίτεροι ἐπιστημονικαί ἔρευναι καί ἀνακοινώσεις δέν μέ φέρουσιν εἰς τό βῆμα τοῦτο. Ἀπλῶς θά ἐκθέσω πρό ὑμῶν τὰ κυριώτερα εὐρήματα καί τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὰ ὁποῖα διακεκριμένοι ἐπιστήμονες ἔφθασαν μετ' ἐπισταμένην μελέτην τοῦ ἀρχαίου κόσμου»,⁶³ ἡ Παρρέν, κατά τήν προσφιλή τῆς θριαμβολογία, ἀναγνωρίζει στο πρόσωπο τῆς συνεργάτιδάς τῆς τήν Ἑλληνίδα ομόλογη τῆς Boyd, τήν ἐθνικότητα τῆς ὁποίας μάλιστα συγχέει με ἐκείνη του Evans:

Εἶχε θεωρηθῇ πολὺ καί εἰς τό ἀρχαιολογικόν Ἀγγλικόν κοινόν ὅταν ἐγνώσθῃ ὅτι ὁ κ. Ἐβανς εἰς τὰς ἀνασκαφάς του τῆς Κνωσοῦ εἶχεν ὡς συνεργάτιδα τήν Ἀγγλίδα [Ἀμερικανίδα] ἀρχαιολόγον μίςς (sic) Μπόι.

Τώρα ἡμποροῦμεν νά εἴμεθα μέ τήν σειράν μας διπλασίως ὑπερήφανοι, διότι εἰς τόν κ. Ἐβανς μέ τὰς περί Κνωσοῦ μελέτας του προστίθεται καί Ἑλληνίς ἀρχαιολόγος μελετήτρια τῆς ἐξελίξεως τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ δὲ Ἄννα Αποστολάκη. Ἰδιαίτερος δ' ὑπερήφανος ἡ Κρήτη, διότι παιδί ἰδικόν τῆς, αἷμα ἀπό τό αἷμα τῆς, ἡ νέα ὁμιλήτρια φαίνεται ἀφοσιωθεῖσα εἰς τήν μελέτην τῶν ἑλληνικῶν θησαυρῶν τῆς μεγάλης πατρίδος τῆς, μελέτην ἐπιστημονικήν καί εὐσυνείδητον, τῆς ὁποίας δείγματα μᾶς ἔδωκε προχθές ἀπό τοῦ βήματος τοῦ Λυκείου τῶν Ἑλληνίδων.⁶⁴

Ἡ μελλοντική ἐρευνητική κατεύθυνση τῆς ομιλήτριας, δηλαδή ἡ συγκριτική μελέτη τῆς ἀρχαίας τέχνης, ἐν προκειμένῳ τῆς μινωικῆς, και τῆς σύγχρονης λαϊκῆς τέχνης και ἡ ἀναγωγή τῆς δεύτερης στην πρώτη, εἶναι ἐμφανής:

⁶⁰ Παρρέν 1911β: 1782.

⁶¹ Παρρέν 1911α: 1533.

⁶² Αποστολάκη 1912α, 1912β, 1912γ, 1912δ, βλ. και Παρρέν 1911α, 1911β, 1912α, 1912β.

⁶³ Αποστολάκη 1912α: 1972.

⁶⁴ Παρρέν 1912α: 1970.

Τά σχέδια τῶν ὥραιων αὐτῶν ἀγγείων χρησιμεύουσιν ὡς ὑποδείγματα εἰς τὴν Ἑλληνίδα τῆς σήμερον, ἥτις ἐνοοῦσα τὸν μέγαν προορισμὸν τῆς ἐργάζεται, κοπιάζει καὶ ἀγωνιᾷ νὰ παρουσιάσῃ κάτι τὸ Ἑλληνικόν, μελετῶσα, ἀντιγράφουσα καὶ ἀπομιμουμένη τὰ κοσμήματα ἐκεῖνα καὶ ὁ ξένος δὲν θαυμάζει μόνον τὰ ὥραϊα μάρμαρα τὰ ὑπενθυμίζοντα μόνον τὸ ἀρχαῖον μεγαλεῖον, ἀλλ' ἐλκύουσιν τὴν προσοχὴν τοῦ μαζί μέ τὴν ἄλλην πρόοδον καὶ τὰ ὥραϊα κεντήματα καὶ αἱ δαντέλλαι μέ τὰ ἀρχαῖκά σχέδια.⁶⁵

Εξίσου σαφὴς εἶναι ἡ σύνδεση τοῦ προϊστορικοῦ παρελθόντος με τὶς ἐθνικὲς επιδιώξεις τοῦ παρόντος· ἓνα χρόνο μετὰ τὴ δημοσίευσή τοῦ ἀρθροῦ ἡ Κρήτη θὰ ενσωματωνόταν στο ἐλληνικὸ κράτος:

Τὸν τύπον τοῦ ὥραιου Κρητικοῦ νεανίου γνωρίζομεν ἐκ μιᾶς τῶν ὥραιότερων τοιχογραφιῶν, ἥτις εἶναι ἡ τοῦ ρυτοφόρου.

[...] τύπους τοιούτους βλέπει τὶς σήμερον εἰς τὰ ὀρεινὰ μέρη τῆς Κρήτης. [...]

Τὸ ἀγγεῖον εἶναι ἀργυροῦν μέ ἐπίχρυσον χεῖλος καὶ ἴσως εἶναι πλήρης πολυτίμου μύρου. Οὕτω τοῦλάχιστον δεικνύει ἡ προσοχή μέ τὴν ὁποίαν τὸ κρατεῖ προσφέρων αὐτὸ ὡς δῶρον εἰς θεὸν ἢ βασιλέα.

Τίς οἶδε τὴν ἀλλαγὴν τοῦ προσφερομένου μύρου;

Τίς οἶδε ἂν συμβολίζῃ τοῦτο τὸν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον ἀρωματίζοντα τὴν Κρητικὴν γῆν πόθον τῆς ἐλευθερίας ἢ τὸν ἀτελεύτητον φόρον τοῦ αἵματος εἰς τὴν ἄτεγκτον Μοῖραν;⁶⁶

Αναφέρεται ὅτι ἡ Αποστολάκη διορίστηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Υπηρεσία το 1922, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὸ ἀν ἄσκησε καθήκοντα στο σύντομο διάστημα μέχρι τὴν πρόσληψή της στο σημερινὸ Μουσεῖο Ἑλληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης το 1924.⁶⁷ Στὸ παλαιότερο λαογραφικὸ μουσεῖο τῆς χώρας ἀφιέρωσε τὴν επαγγελματικὴ τῆς ζωή, πρῶτα ὡς ἀμισθὴ βοηθὸς τοῦ Γεωργίου Δροσίνη (1924-1926), διευθυντὴ τοῦ τμήματος Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν τοῦ υπουργείου Παιδείας καὶ ἰδρυτὴ τοῦ μουσείου,

⁶⁵ Αποστολάκη 1912β: 1996.

⁶⁶ Αποστολάκη 1912δ: 2050-2051.

⁶⁷ Πετράκος 1982: 100, ὡστόσο τὸ ὄνομά της δὲν περιλαμβάνεται σὲ πῶς πρόσφατο σχετικὸ κατάλογο (Πετράκος 2013, τόμ. 2: 1-74).

κατόπιν ως επιμελήτρια (1926-1935) και τέλος ως διευθύντρια (1935-1954) –η πρώτη γυναίκα που διηύθυνε μουσείο στην Ελλάδα.

Εικόνα 8. Το Τζαμί Τζισδαράκη στο Μοναστηράκι (1928), όπου στεγαζόταν το Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης έως το 1973· σήμερα λειτουργεί ως παράρτημά του (bill-files.blogspot.gr/2015/06/blog-post_2.html).

Το Μουσείο Ελληνικών Χειροτεχνημάτων ιδρύθηκε το 1918, με σκοπό να στεγάσει «χειροτεχνήματα εύρισκόμενα ἐν Ἑλλάδι καὶ πάσαις ταῖς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κατοικουμέναις χώραις, ὅσα προέρχονται ἀπὸ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἰδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου»⁶⁸ και με αυτόν τον τρόπο να επιβεβαιώσει την εθνική συνέχεια κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο ως «χειροτεχνήματα» δεν νοούνται μόνο τα καλλιτεχνήματα αλλά και αντικείμενα όπως «κεντήματα ἐπὶ παντοειδῶν ὑφασμάτων, εἶδη ἱματισμοῦ, οἰκιακά ἔπιπλα καὶ σκεύη ἐξ οἵασδήποτε ὕλης, ἐργαλεῖα πασῶν τῶν τεχνῶν καὶ βιομηχανιῶν καὶ ὅπλα».⁶⁹ Το 1923 το νεοσύστατο

⁶⁸ Ν. 1407/1918, ἀρθ. 1.

⁶⁹ Ο.π. ἀρθ. 2.

μουσείο μετονομάζεται σε Εθνικό Μουσείο Κοσμητικών Τεχνών και προσθέτει στις συλλογές του αρχαιολογικά ευρήματα ως περαιτέρω αποδείξεις της διαχρονικότητας του ελληνισμού.⁷⁰ Το 1931 μετονομάζεται σε Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης, το 1935 επανέρχεται στην ονομασία του 1923 και το 1959 σε εκείνη του 1931, την οποία διατηρεί μέχρι σήμερα.⁷¹

Με τη δημιουργία λαογραφικών συλλογών τα ανώτερα στρώματα της πόλης «επινοούν τη μουσειολογία του χωριού» αναγνωρίζοντας στον κόσμο της υπαίθρου τον αυθεντικότερο εκφραστή της εθνικής ψυχής.⁷² Οι πλούσιες Αθηναίες φορούν παραδοσιακές φορεσιές σε γιορτές και κοινωνικές εκδηλώσεις, χορεύουν δημοτικούς χορούς, φιλοτεχνούν κεντήματα και υφαντά, επιπλώνουν και διακοσμούν τα σπίτια τους με ανάλογο τρόπο. Επιπλέον συνδυάζουν τα λαογραφικά τους ενδιαφέροντα με την αγαθοεργία, συγκεκριμένα με τη δημιουργία σχολών, εργαστηρίων και εκθέσεων χειροτεχνίας, όπου απασχολούνται άπορες γυναίκες και ορφανά και αργότερα πρόσφυγες της μικρασιατικής καταστροφής. Το 1921 διοργανώνεται από την Αγγελική Χατζημιχάλη η πρώτη χειροτεχνική έκθεση του Λυκείου των Ελληνίδων στην Αθήνα και από το 1922 ιδρύονται κατά τόπους διάφορα εργαστήρια και παρουσιάζονται εκθέσεις. Η Αποστολάκη επιμελείται μαζί με τη Χατζημιχάλη την τρίτη χειροτεχνική έκθεση στην Αθήνα (1924) και οργανώνει ένα εργαστήριο για τις συζύγους και τις κόρες των εργατών στην Ελευσίνα.⁷³

Η πρόσκληση του Δροσίνη να τον βοηθήσει στην τακτοποίηση της αρχικής συλλογής του Μουσείου Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης πιθανώς σχετίζεται, εκτός από τα επιστημονικά της ενδιαφέροντα, και με τον κοινό τους σύνδεσμο, την Ιφιγένεια Συγγρού: ο Δροσίνης και ο Δημήτριος Βικέλας, πρώτος γραμματέας και πρώτος πρόεδρος του Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (1899), δεν είχαν δεχτεί χρηματική αμοιβή για την επιμέλεια της βιογραφίας του συζύγου της μετά τον θάνατό του, εκτός από την είσπραξη του αντιτίμου των δύο χιλιάδων αντιτύπων, και εκείνη

⁷⁰ Ν.Δ. 22 Αυγούστου 1923, άρθ. 2.

⁷¹ Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης (www.melt.gr/gr/to-mouseio/i-istoria-tou-mouseiou).

⁷² Papadopoulos 1983.

⁷³ Σχετικά με τη συλλεκτική δραστηριότητα και τη γενικότερη πολιτιστική παρουσία του Λυκείου βλ. Αβδελά 2010, Bounia 2014, Florou 2014, Fournaraki 2010, Kyriakidou 2014.

ανταπέδωσε ενισχύοντας οικονομικά τον σύλλογο.⁷⁴ Συγχρόνως με την εργασία της στο μουσείο η Αποστολάκη συνεχίζει να συμμετέχει δραστήρια στις εκδηλώσεις του Λυκείου: στις δελφικές γιορτές του 1927 και 1930 εμπλουτίζει το περίπτερο λαϊκής τέχνης με κρητικά δείγματα, τα οποία είχε συλλέξει η ίδια επί τόπου, και επιβλέπει την κατασκευή ενδυμασιών μινωικής έμπνευσης για τις γιορτές του Λυκείου στο Παναθηναϊκό Στάδιο από το 1926 κ.ε. Μάλιστα, για να εξασφαλίσει την πιστότητα των αναπαραγωγών, συμβουλευέται τον ίδιο τον Evans.

Εικόνα 9

Εικόνα 10

Εικόνα 11

Εικόνες 9-11. Παλαιότερες και νεότερες αναβιώσεις της μινωικής ενδυμασίας (εικ. 9: Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας του Λυκείου των Ελληνίδων, Υπουργείο Πολιτισμού, ulysses.culture.gr/4/42/421/42101/421020/g4210204.html, εικ. 10: Λύκειο των Ελληνίδων, www.lykeionellinidon.gr/portal/View_object.aspx?id=3,α&lang=gr, εικ. 11: τελετή έναρξης των ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας, Τα Νέα, 14 Αυγούστου 2004, www.tanea.gr/news/greece/article/4349587/?iid=2).

Στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης μελέτησε τα κοπτικά υφάσματα από τάφους ευγενών και θησαυροφυλάκια μοναστηριών της Αιγύπτου (4^{ος} – 7^{ος} αιώνας μ.Χ.), που είχαν παραχωρηθεί από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (1923),⁷⁵ αφού πρώτα τα

⁷⁴ Αγγέλου και Χατζηγιάννου σε Συγγρός 1998, βιβλίο 1^ο: 29.

⁷⁵ Περιλαμβάνονταν στις συλλογές τις οποίες δώρισαν οι ομογενείς Ιωάννης Δημητρίου από την Αλεξάνδρεια και Αλέξανδρος Ρόστοβιτς από το Κάιρο το 1880 και το 1904 (Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης: www.melt.gr/gr/sylloges/oi-sylloges/erga-koptikis-tehnis, Τουρνά 2010: 91).

έπλυνε, τα συντήρησε και τα τακτοποίησε –εργασία την οποία θεωρούσε κατάλληλη μόνο για γυναίκες⁷⁶ και για την οποία απέσπασε επαίνους στο ίδιο πνεύμα: «μεγάλη Ιεροφάντις των Μνημείων της Αρχαιότητος και της Νεοελληνικής Τέχνης»⁷⁷, «μεγάλη Ιέρεια»,⁷⁸ «που ήξερε να δώσει τη στοργή της στην επιστήμη»⁷⁹ και στο μουσείο:

Το Μουσείον, που τ' αγάπησα και το επόνεσα σαν υστερόν παιδί μου, δεν το άφησα έκθετον στους πέντε δρόμους. Ευρέθηκαν άξια γυναικεία χέρια, που το επήραν με μητρική στοργή κ' εργάσθηκαν με ζήλον και αφοσίωση για τον πλουτισμόν και την συντήρησίν του –κ' εργάζονται ως την ώραν αυτήν ακούραστα και φωτισμένα από την πείραν και την επιστήμην, τα χέρια της Άννας Αποστολάκη.⁸⁰

Η δημοσίευση διακρίνεται για τη συστηματική περιγραφή κάθε αντικειμένου και των συμφραζομένων του, την εκτεταμένη χρήση γραπτών πηγών και την επιτυχή ταύτιση αρχαίων όρων –στοιχεία που την καθιστούν έναν από τους πρώτους εμπεριστατωμένους καταλόγους στη διεθνή βιβλιογραφία και τον πρώτο στην ελληνική γλώσσα.⁸¹ Χάρη στην ειδίκευσή της το Μουσείο Μπενάκη της ανέθεσε να συντάξει τον κατάλογο της δικής του κοπτικής συλλογής (1933). Η συγγραφή είχε προχωρήσει σημαντικά, αλλά το χειρόγραφο χάθηκε, όταν το σπίτι της λεηλατήθηκε στα Δεκεμβριανά.⁸² μέρη της εργασίας έχουν δημοσιευτεί ως αυτοτελείς μελέτες, όπως η διδακτορική της διατριβή.⁸³

Στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης ταξινόμησε πλήθος αντικειμένων, ορισμένα από τα οποία είχε αγοράσει από τον ίδιο τον μισθό της, ενώ ταξίδευε τακτικά προς αναζήτηση νέων αποκτημάτων στην ιδιαίτερη πατρίδα της, με την οποία

⁷⁶ Florou 2016.

⁷⁷ Διαμαντοπούλου 1964: 1.

⁷⁸ Ορλάνδος 1958: 2.

⁷⁹ Χατζηδάκης 1960: 160.

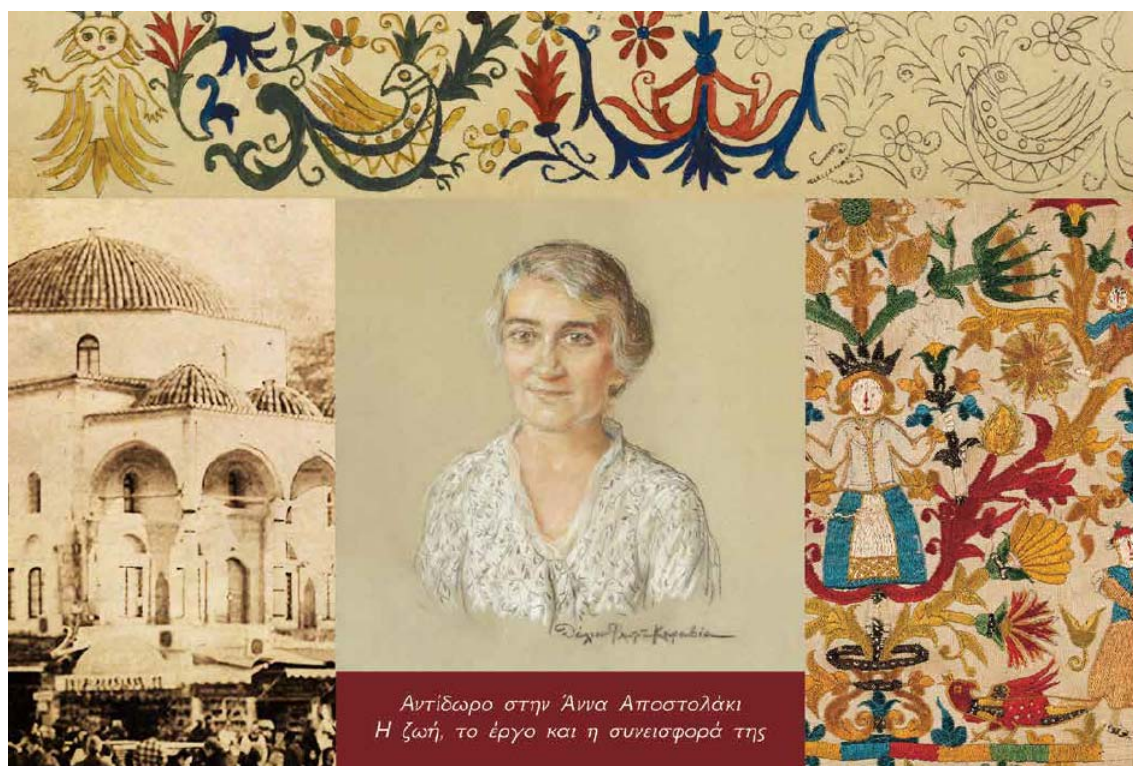
⁸⁰ Δροσίνης 2001: 704-705 («Το πέρασμά μου από το Υπουργείον»).

⁸¹ Αποστολάκη 1932.

⁸² Florou 2016.

⁸³ Αποστολάκη 1938, βλ. και *Πρακτικά συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών 1937-1939*, 3^η έκτακτη συνεδρία, 1 Ιουνίου 1938, τόμ. 17: 87, (pergamon.lib.uoa.gr/dl/object/uoadl:49769) και Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών, (phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/5447), εργογραφία σε Διαμαντοπούλου 1964, Ζώρα 1958: 468, Χατζηδάκης 1960: 160.

διατηρούσε στενούς δεσμούς.⁸⁴ Προορισμός της ήταν κυρίως τα ορεινά χωριά του Μυλοποτάμου, συντροφιά της η ξαδέλφη της Χρυσή Αγγελιδάκη και μέσο μετακίνησης οι ημίονοι.⁸⁵ οι αναλογίες με τη Harriet Boyd και τις συνεργάτιδες της είναι εμφανείς.⁸⁶ Με αυτόν τον τρόπο δημιούργησε τη συλλογή κρητικών υφαντών και κεντημάτων του μουσείου, την οποία όμως άφησε αδημοσίευτη, γιατί την πρόλαβε ο θάνατος.

Εικόνα 12. Ημερίδα του Λυκείου των Ελληνίδων προς τιμή της Άννας Αποστολάκη, Μουσείο Μπενάκη, 24 Νοεμβρίου 2015.

Τις παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου μεριμνά για τη μεταφορά των εκθεμάτων στο Εθνικό Μουσείο, από το οποίο επέστρεψαν (1958) όταν η ίδια είχε αποχωρήσει από την ενεργό υπηρεσία λόγω ορίου ηλικίας (1954). Αποχαιρέτησε με «μεγάλο σπαραγμό»⁸⁷ τον χώρο όπου εργάστηκε επί τριάντα χρόνια «μετ’

⁸⁴ Υπήρξε επίσης από τα πρώτα μέλη της Εταιρείας των Φίλων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, η οποία είχε ιδρυθεί (1933) με σκοπό να αγοράζει και να δωρίζει στο μουσείο αρχαιότητες προερχόμενες από λαθρανασκαφές και να αποτρέπει την εξαγωγή τους (Πετράκος 2013: τόμ. 1: 294).

⁸⁵ Προφορική μαρτυρία του γιου της Αγγελιδάκη (Florou 2016).

⁸⁶ Fotou και Brown 2004: 210, Morrow 2004: 283, στον ίδιο τόμο εικ. 5.7 και παραπάνω, ενότητα 2, εικ. 2.

⁸⁷ Ιωαννίδου-Μπαρμπάργου 1958: 660.

αὐταπαρνήσεως ἀσυνήθους εἰς τὴν ὑπαλληλικὴν ιδιότητα [...] εἰς τρόπον ὥστε σήμερον δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι εἰς ἐκείνην ὀφείλει τὴν ὑπαρξίν του» το Μουσείο Ελληνικῆς Λαϊκῆς Τέχνης.⁸⁸ Τὴν ἴδια χρονιά με τὴν αὐστηρή της ἡ Ακαδημία Αθηνῶν τῆς ἀπένειμε τὸ ἀργυρὸ μέταλλο γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τῆς –μια διάκριση που «κόσμησε τὸν ἀπείριστο, ἀσκητικὸ τῆς βίᾱ»,⁸⁹ ὁ ὁποῖος τερατίστηκε στὶς 26 Ιουλίου 1958 στὴν Αθήνα. Τὸ Λύκειο τῶν Ελληνίδων διοργάνωσε πρὸς τιμὴν τῆς ἐκδηλώσεως λίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό της, καθὼς καὶ πρόσφατα.⁹⁰

4. Η ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ-ΚΑΡΟΥΖΟΥ ΚΑΙ Ο ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Ἡ δυναμικότερη ἀπὸ τὶς γυναικεῖες ὁργανώσεις τοῦ μεσοπολέμου, ὁ Σύνδεσμος γιὰ τὰ Δικαιώματα τῆς Γυναίκας, θὰ διεκδικήσει τὴν εἴσοδο τῶν γυναικῶν στὸν δημόσιο χώρο ὅχι πια στὸ ὄνομα τοῦ ἐθνικοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ τῆς ἀστικῆς ἰσοπολιτείας με κεντρικὸ αἶτημα τὴν ψήφο –τὴ συμβολικὴ ἐπιτομή τῆς συμμετοχῆς στα κοινά. Θὰ διεκδικήσει ἐπίσης ἴση ἀμοιβή γιὰ ἴση ἐργασία, τὸ δικαίωμα σὲ κάθε ἐργασία, τὴν ἰσότητα στὴν οἰκογένεια, τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀνδρικῆς ἐυθύνης στὴν ἐκτὸς γάμου μητρότητα καὶ τὴν κατάργηση τῶν οἰκῶν ἀνοχῆς.⁹¹

⁸⁸ Ζώρα 1958: 467.

⁸⁹ Ὁ.π. 468.

⁹⁰ Διαμαντοπούλου 1964, Κλάδος 2014, Οικονόμου 2015, Οικονόμου καὶ Φλώρου ὑπὸ ἐκδόση.

⁹¹ Ἰδρύθηκε τὸ 1920 με τὴν ονομασία «Σύνδεσμος Ελληνίδων ὑπὲρ τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γυναίκας» καὶ μετονομάστηκε τὸ 1927. Οἱ ἄλλες γυναικεῖες ὁργανώσεις ἦταν α) τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο τῶν Ελληνίδων με ὁμοσπονδιακὴ μορφή, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἰσόρροπη ἐκφραση τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων τῶν σωματείων-μελῶν τοῦ σταδιακὰ συντηρητικοποιήθηκε (ἰδρύθηκε τὸ 1908 καὶ ἀνασυστήθηκε ὡς τμήμα τοῦ Διεθνούς Συμβουλίου Γυναικῶν τὸ 1919), β) τὸ ἀκόμη συντηρητικότερο Λύκειο τῶν Ελληνίδων, που ουσιαστικά δὲν συνεργαζόταν με τὶς ἄλλες γυναικεῖες ὁργανώσεις (1911) καὶ γ) ὁ Σοσιαλιστικὸς Ὁμιλος Γυναικῶν (1919), που συνεργάστηκε, ἀλλὰ καὶ συγκρούστηκε μαζί τους θεωρώντας ὡς βασικὸ ἀντίπαλο τὸν «αστικὸ φεμινισμό». Σχετικὰ με τὸν φεμινισμό τοῦ μεσοπολέμου βλ. Αβδελά 2002, Αβδελά καὶ Ψαρρά 1985, Σαμίου 1989, 2003, 2013: κεφ. 4, Αvdelá 2005, 2006: κεφ. 6, Ψαρρά 1988, 1992, 2003, Psarra 2007.

Εικόνα 13. Αύρα Δρακοπούλου-Θεοδωροπούλου, ιδρύτρια και πρόεδρος του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (Μόσχου-Σακορράφου 1990: 153).

Η διαφορά ως προς τη «λελογισμένη» χειραφέτηση της προηγούμενης περιόδου συνίσταται στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για συλλογικό αγώνα των γυναικών, έναν αγώνα που έπρεπε επιπλέον να αντιμετωπίσει την πολιτική αστάθεια, την οικονομική κρίση και τον επερχόμενο πόλεμο. Η αναδιατύπωση του φεμινιστικού λόγου συνδέεται με τις εκσυγχρονιστικές απόπειρες της βενιζελικής παράταξης, καθώς και με τη διεθνή συγκυρία κατά την οποία οι γυναίκες αρχίζουν να αποκτούν πολιτικά δικαιώματα σε όλο και περισσότερες χώρες. Όπως και οι «κυρίες» της Παρρέν, οι φεμινίστριες του Συνδέσμου διακρίνονται για τη μεσοαστική καταγωγή και την ανώτερη μόρφωσή τους, τώρα όμως και για τη φιλελεύθερη ιδεολογία τους κάποιες

φορές με σοσιαλιστικές επιρροές.⁹² Επιπλέον πολλές από αυτές ανήκαν στον μαχόμενο δημοτικισμό, μέσω του οποίου επιδίωξαν τη στήριξη των ανδρών πρωτεργατών του.⁹³

Τις πρώτες μελέτες της Καρούζου⁹⁴ θα επαινέσει από τις στήλες του περιοδικού του Συνδέσμου *Ο Αγώνας της Γυναίκας* ο Γιάννης Μηλιάδης, φίλος και συνάδελφος της ίδιας και του Χρήστου Καρούζου. Το κείμενό του (*Οι Ελληνίδες στην επιστήμη*) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα φιλελεύθερων αντιλήψεων ενός άνδρα για μια ομότεχνή του, χωρίς ωστόσο να αποφεύγει τα έμφυλα στερεότυπα:

Είνε δυστυχώς αρκετά συνειθισμένο πράγμα στον τόπο μας η ειρωνεία με την οποίαν μιλούν για τις γυναικείες πνευματικές εργασίες μερικοί μορφωμένοι λόγιοι και προοδευτικοί (!) κύριοι. Στην αρχή μιλούσαν με συγκατάβαση, τελευταία όμως δημοσιογραφούν με ιερή αγανάκτηση. Θέλουν, φυσικά, μορφωμένη τη γυναίκα, αλλά της αρνούνται τον ανώτερον εκείνον βαθμό της συνείδησης που θα της έδινε το δικαίωμα για τον υπεύθυνον χειρισμόν ενός σοβαρού θέματος.

Ως τόσο η γυναίκα αφού εξασφάλισε και στον τόπο μας τις ανώτερες σπουδές της, όμοια με τον άντρα, και σαν επακόλουθο το διορισμό της σε ανάλογες θέσεις, ήταν φυσικό ότι θα προχωρούσε μ' ευτολμία και συνείδηση στο στάδιο της πνευματικής εργασίας, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής. Κάθε μέρα έχουμε και νέα δείγματα της επίδοσης αυτής του γυναικείου πνεύματος, ένα δε από αυτά θα ήθελα να εξάρω εδώ, την εμφάνιση, δηλαδή, της πρώτης Ελληνίδος αρχαιολόγου.

Η δίδα Σέμνη Παπασπυρίδη, Δρ. της Φιλολογίας και Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων, με

⁹² Ο βιοπορισμός και τα οικιακά καθήκοντα θα κρατήσουν τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων μακριά από τη φεμινιστική δράση, την οποία το Κομμουνιστικό Κόμμα θα καταγγείλει ως αποπροσανατολιστική αστική υπόθεση, με το επιχείρημα ότι η έμφυλη ισότητα θα επιτυγχανόταν μόνο στην αταξική κοινωνία ύστερα από εργατική επανάσταση. Βλ. εκτενέστερα Ψαρχά 1988, 1992, 2003.

⁹³ Η Παρρέν, αν και αρχικά υπέρμαχος της καθαρεύουσας, σταδιακά μετατοπίστηκε προς μια μικτή γλώσσα, αντιλαμβανόμενη τη σύγκλιση των γυναικείων αιτημάτων με ορισμένα από τα αιτήματα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (Βαρίκα 1987: 210). Τα ονόματα των Αποστολάκη και Παπασπυρίδη (Καρούζου) περιλαμβάνονται στον κατάλογο των μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου τα έτη 1921-1922 και 1924-1927 αντίστοιχα (Δημαράς 1994: 84, 157, Χατζημπέη 2011: 257-268). Μάλιστα η δεύτερη δημοσίευσε σειρά άρθρων στην *Αναγέννηση*, το περιοδικό που εξέδιδε ο Δημήτρης Γληνός (Παπασπυρίδη 1926, 1927α, 1927β, 1927γ, 1927δ, 1927ε, 1928), και μετά τη διάσπαση του Ομίλου (1927) παρέμεινε στην ομάδα του Γληνού και εξελέγη μέλος της διοικητικής επιτροπής (Πετράκος 1995: 27).

⁹⁴ Παπασπυρίδη 1920, 1922.

τις δύο ακραιφνείς επιστημονικές και εμπεριστατωμένες αρχαιολογικές διατριβές της τις οποίες εδημοσίευσε στην «Αρχαιολογική Εφημερίδα» (Κότυλος Βρύγου 1920 – Περίκη 1922) μας δίνει την ζωηρήν εικόνα μιας αξιοπρόσεκτης για την αρχαιολογική μας επιστήμη μορφής και προδιαγράφει ένα αξιόλογο μέλλον.

Ό,τι χαρακτηρίζει τις εργασίες της Δίδας Παπασπυρίδη, είναι αυτά ακριβώς τα προτερήματα που θα είχε την όρεξη ν' αμφισβητήσει από μία γυναίκα κανείς λόγιος κύριος. Όχι μόνον η μεγάλη της μόρφωση και η σκόπιμη χρήση των πηγών, αλλά και η παρατηρητικότητα της, λεπτομερειακή αλλά και θετική ώστε ν' αποκλείεται κάθε αντιεπιστημονικός υπερβατισμός. Περισσότερον όμως ακόμη η επιστημονική συνείδηση που διαπνέει τις εργασίες αυτές και η συνθετική ικανότητα την οποία βρίσκουμε στη δεύτερη κυρίως εργασία της είναι οι ασφαλέστερες βάσεις για τη μελλοντική της εξέλιξη. Με το νέο έργο της για τις «Λευκές Ληκύθους» που ετοιμάζει η Δίδα Παπασπυρίδη και που το έχει καταπιαστή με αντρίκια εργατικότητα και γυναικεία στοργή, μπορούμε βάσιμα να ελπίσουμε ότι η επιστήμη μας θ' αποκτήσει μια ειδικευμένη στην αγγειογραφία επιστήμονα, που θα έχει εκλεκτή θέση ανάμεσα στις Αγγλίδες και Αμερικανίδες συναδέλφους της.

Πάντως με χαρά έχουμε να χαιρετίσουμε το ξάπλωμα του γυναικείου πνεύματος σ' έναν ακόμη κλάδο της επιστήμης μας που συνδυάζει τόσο καλά την κριτική αυστηρότητα με την καλλιτεχνική αίσθηση.⁹⁵

Σε επόμενο τεύχος η Καρούζου επισημαίνει την ευθύνη των γυναικών επιστημόνων (*Η γυναίκα στις ανώτερες θέσεις*):

Ότι η γυναίκα σε κάθε κλάδο, όχι για ν' ανεβεί ψηλότερα, αλλ' απλά και μόνο για να στερεώσει τη θέση της, είναι ανάγκη να εργαστεί πολύ περισσότερο από τον άντρα, είναι ζήτημα που κανείς βέβαια δε σκέπτεται να το αμφισβητήσει.

Το να περιμένει όμως κανείς την αντίληψη αυτή από μια δακτυλογράφο π.χ., που ενδιαφέρεται κυρίως να βγάλει το ψωμί της και να βοηθήσει το σπίτι της, πρόκειται δε –το ελπίζει τουλάχιστο– να φύγει μια μέρα από έναν κλάδο όπου κανένα μέλλον δε βλέπει και απ' όπου δεν πέρνει (sic) κανένα ενδιαφέρον, αυτό είναι αυτόχρομα παράλογο. Κείνη που είναι φυσικό να συλλογίζεται αυτά είναι κείνη, απ' την ευδοκίμηση της οποίας ακριβώς πρόκειται να κριθεί ο όλος γυναικείος αγώνας, δηλαδή η *επιστήμων γυναίκα*.

⁹⁵ Μηλιάδης 1924 (η έμφαση δική μου).

Κάθε επιστήμων γυναίκα ή γενικώτερα κάθε γυναίκα με ανώτερη μόρφωση, μπαίνοντας ύστερα από χίλιες δυο αντιδράσεις, σ' έναν κλειστό ως τώρα γι' αυτή κλάδο, πρέπει να νοιώθει ότι έχει υποχρέωση απέναντι στις άλλες, που απ' αυτή περιμένουν να τους ανοίξει την πόρτα, να εργαστεί με όλη της τη δύναμη για να διακριθεί. Αυτό δε είναι ανάγκη να το κάνει σύντομα, γιατί, ενώ για τους άντρες υπάρχει καιρός, για τις γυναίκες μόνο ανυπομονησία υπάρχει εκ μέρους των πολλών, που, αν δεν τις ιδούν να εκδηλώνονται, θα σπεύσουν ν' αποφανθούν ότι «η γυναίκα είναι μόνο για την κουζίνα».

Αν μια γυναίκα καταλαβαίνει πως δεν έχει ούτε κότσια γερά ούτε την απαιτούμενη θαρραλέοτητα ψυχής για τον αγώνα αυτόν, προτιμότερο είναι να ζητήσει μιαν άλλη χειρωνακτική δουλειά παρά να κλείνει το δρόμο σε άλλες που θα μπορούσαν, αν ελάβαιναν την ευκαιρία ν' αφοσιωθούν σ' αυτό που αγαπούν, ν' αναδείξουν τον εαυτό τους και τις άλλες. Κάθε επιείκεια από μέρους των γυναικών προς εκείνη που θα ζητούσε ένα μισθό κι ένα αποκούμπι, για να μην προσφέρει κανένα επιχείρημα στον αγώνα τους, θα ήταν ασυγχώρητη και καταστρεπτική, αντίθετα δε θα ήταν πολύ τίμιο αν καθαρά της έλεγαν γιατί δεν πρέπει να επιδιώκει κάτι, με το οποίο θα βλάψει την κοινή υπόθεση.

Η γυναίκα πάλι που νομίζει τον εαυτό της άξιο να δουλέψει γερά για να διακριθεί σε μια θέση, δεν πρέπει να δέχεται καμιά παραχώρηση χάρι του φύλου της από τους άντρες, που είτε γιατί βλέπουν σ' αυτή την κόρη ή την ανηψιά τους, είτε και μόνο γιατί τη λυπούνται, είναι σχεδόν πάντα πρόθυμοι να προστατέψουν «το αδύνατο μέρος». Θα χρειαστεί πολλές φορές να προβεί σε θυσίες, για να μη δώσει αφορμή σε γενικώτερους χαρακτηρισμούς. Για έναν άντρα π.χ. θα θεωρηθεί πολύ φυσικό να ζητήσει ν' αποφύγει μια μετάθεση, αν όμως μια γυναίκα το ζητήσει, το πρώτο που θα πουν είναι ότι οι γυναίκες δεν μπορούν να βγαίνουν πάρα έξω.

Αν δε μια υπέρτατη ανάγκη την εμποδίζει να κάνει μια τέτια θυσία, τότε πρέπει να προβάλει οποιαδήποτε άλλη δικαιολογία, αλλά ποτέ να μην οχυρωθεί πίσω απ' την αδυναμία του φύλου της, οπότε προκαταλαβαίνει πολλούς άντρες –και με το δίκιο τους– ενάντια στην είσοδο άλλων γυναικών στον κλάδον εκείνο.

Συμπέρασμα: Οι μεν γυναίκες που μπορούν να προσφέρουν κάτι, πρέπει αδιάκοπα να δουλεύουν περισσότερο παρά οι πάνω από το μέτριο άντρες, όσες πάλι βλέπουν πως δεν μπορούν να εξυπηρετήσουν την κοινή υπόθεση, αυτές καλό είναι να κάθονται παράμερα, ώστε να μην κλείνουν το δρόμο στις καλύτερες.

Αν δεν το κάνουν, τότε πρέπει οι άλλες να είναι αμείλικτες γι' αυτές και να τις πολεμούν φανερά και ξάστερα, σώζοντας έτσι τα χρήσιμα στοιχεία, που η τυχόν αποτυχία των άλλων θα τους έκλεινε κάθε ευκαιρία δράσης και ανάδειξης.⁹⁶

Εικόνα 14. Σέμνη Καρούζου (Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937: 58).

Από αυτές τις ρηξικέλευθες θέσεις αισθάνθηκε την ανάγκη να αποστασιοποιηθεί η συντακτική επιτροπή:

Είμαστε ευτυχείς που δημοσιεύουμε το άρθρο αυτό της διακεκριμένης αρχαιολόγου Δδας Σέμνης Παπασπυρίδη, που οι μελέτες της για την αρχαία αγγειογραφία

⁹⁶ Παπασπυρίδη 1924 (έμφαση του πρωτοτύπου).

επαινέθηκαν τόσο πολύ από τον επιστημονικό μας κόσμο. Όμως για τις γενικές αρχές που βάζει ως προς τις εργαζόμενες γυναίκες είμαστε υποχρεωμένες να δηλώσουμε πως δεν είμαστε απόλυτα σύμφωνοι. Είναι δύσκολο ν' απαιτεί κανένας ηρωϊσμούς από κάθε άνθρωπο. Έπειτα οι συνθήκες της ζωής δημιουργούν μερικές υποχρεώσεις που όταν αρχίζει καμιά το στάδιό της δεν μπορεί να τις προβλέψει. Θα ήταν βέβαια ευτύχημα αν κάθε γυναίκα που καταπιανόταν μίαν επιστήμη την εξασκούσε από αγάπη και κλίση κι όχι μονάχα από οικονομική ανάγκη. Φανταζόμαστε πως αυτό θα γίνει με τον καιρό. Ως τόσο μας ενδιαφέρει πολύ και η απόλυτη άποψη της Δδας Παπασπυρίδη και μακάρι να βρίσκονται πολλές με την πίστη και τον ενθουσιασμό της.⁹⁷

Στην πραγματικότητα αυτό που υποστηρίζει η Καρούζου είναι η άμεση σχέση της οικονομικής με την έμφυλη ανισότητα: εφόσον η γυναικεία εργασία υποτιμάται, οι γυναίκες πρέπει να καταβάλουν μεγαλύτερες προσπάθειες από τους άνδρες για να γίνουν αποδεκτές και, εφόσον ο βιοπορισμός δεν αφήνει στις εργάτριες πολλά περιθώρια φεμινιστικής συνειδητοποίησης, οι επιστημόνισσες οφείλουν να αξιοποιήσουν την πλεονεκτικότερη θέση τους για χάρη του κοινού αγώνα.⁹⁸

5. Η ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΩΤΤΑ ΚΑΙ Η «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ» ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η Βενετία Κώττα γεννήθηκε στην Αμισό του Πόντου κατά μια εκδοχή το 1897⁹⁹ και κατ' άλλη το 1901.¹⁰⁰ Πραγματοποίησε τις γυμνασιακές της σπουδές στο Χάρκοβο της

⁹⁷ Ο.π. (έμφαση του πρωτοτύπου).

⁹⁸ Μια άλλη συμμετοχή της σε γυναικεία οργάνωση, που αξίζει να αναφερθεί, είναι εκείνη στην Εταιρεία Γυναικών Γεωγράφων (Society of Woman Geographers, Νέα Υόρκη, 1925). Χρησιμοποιώντας τον όρο «γεωγραφία» με την ευρύτατή του έννοια οι ιδρύτριες ενθάρρυναν την ανταλλαγή ιδεών και τη στήριξη ανάμεσα σε επιστημόνισσες από όλον τον κόσμο που ασχολούνταν με την ταξιδιωτική εξερεύνηση, τη φωτογραφία, τη μελέτη του περιβάλλοντος, την ανθρωπολογία, την αρχαιολογία, την ιστορία και άλλα συναφή πεδία. Σύμφωνα με τα αρχεία της Εταιρείας η Καρούζου υπήρξε μέλος από το 1936 έως το 1975 (Stuart κ.ά. 2010).

⁹⁹ Σωτηρίου 1944-1945: 292.

¹⁰⁰ Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, παράρτημα «Βιογραφικά σημειώματα» 1937: 26.

Ρωσίας, αναφέρεται ότι διηύθυνε το Παρθεναγωγείο της Ελληνικής Κοινότητας Βουκουρεστίου στις αρχές της δεκαετίας του 1920,¹⁰¹ φοίτησε στα Πανεπιστήμια της Αθήνας και του Παρισιού και εργάστηκε στο Βυζαντινό Μουσείο για περισσότερο από μια δεκαετία μέχρι τον θάνατό της το 1945, «είς τήν ἀκμήν τῆς ἐπιστημονικῆς της ὠριμότητος, ἥτις, συνδυαζομένη μέ ἀξιοζήλευτον φιλοπονίαν, ὑπέσχετο ὅτι θά ἐμπλούτιζε τήν ἔρευναν τῆς βυζαντινῆς τέχνης μέ ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις και μελέτας».¹⁰² Στην Αρχαιολογική Υπηρεσία διορίστηκε το 1943 ως επιμελήτρια της συλλογής υφασμάτων και μικροτεχνίας του Βυζαντινού Μουσείου,¹⁰³ θέση στην οποία τη διαδέχτηκε το 1950 η Άννα Μαραβά.¹⁰⁴

Εικόνα 15. Βενετία Κώττα (Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 1937: 60)

Εικόνα 16. Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου (πρωτοσέλιδο του τιμητικού τόμου στη μνήμη της, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 29, 2008, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/view/5285/5034).

¹⁰¹ Barbălată 2006.

¹⁰² Σωτηρίου 1944-1945: 293, όπου και εργογραφία.

¹⁰³ Πετράκος 1982: 100, 1994: 130, 2013, τόμ. 2: 58.

¹⁰⁴ Βοκοτόπουλος 2008α: 9, 2008β: 461.

Εικόνα 17. Ο βυζαντινολόγος Gabriel Millet (πρώτη σειρά) με φοιτητές και φοιτήτριές του στην École des Hautes Études στο Παρίσι (1929): πίσω του δεξιά η Βενετία Κώττα (Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Harvard University, www.doaks.org/library-archives/dumbarton-oaks-archives/from-the-archives/AR.PH.Misc.219.jpg/view).

Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Παρισιού, είναι η πρώτη γυναίκα που υποβάλλει αίτηση υφηγεσίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (21 Μαΐου 1933),¹⁰⁵ καταθέτοντας προς κρίση δύο συγγράμματα στο γνωστικό αντικείμενο της «μεσαιωνικής ελληνικής φιλολογίας».¹⁰⁶ Η συνεδρίαση των καθηγητών της Φιλοσοφικής Σχολής αναθέτει την

¹⁰⁵ Ο γερμανικής προέλευσης θεσμός της υφηγεσίας, ο οποίος είχε εισαχθεί στο Πανεπιστήμιο Αθηνών λίγο μετά την ίδρυσή του (Λάμπας 2004: 165-174), μεταφέρθηκε και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, με τη διαφορά ότι ο ιδρυτικός νόμος του δεύτερου προέβλεπε για την εν λόγω βαθμίδα και μια έμμισθη θέση: «Υφηγηταί διορίζονται οί έχοντες νά ἐπιδείξωσιν ἀξίαν λόγου πρωτότυπον ἐργασίαν καί ὑφιστάμενοι εὐδοκίμως δοκιμασίαν. Εἰς ἓνα τῶν ὑφηγητῶν, ἐκλεγόμενον κατόπιν διαγωνισμοῦ, δύναται ν' ἀνατεθῇ ἐπὶ εἰδικῇ ἀποζημιώσει ἢ συμπληρωματικῇ διδασκαλίᾳ φροντιστηριακῇ ἢ ἄλλῃ ἑνός τῶν μαθημάτων» (Ν. 3341/1925, ἀρθ. 8).

¹⁰⁶ Cottas 1931α, 1931β.

εισηγητική έκθεση στον αρχαιολόγο και ιστορικό τέχνης Δημήτριο Ευαγγελίδη (3 Ιουνίου 1933), ο οποίος στη συνέχεια δηλώνει επιστημονικά αναρμόδιος (10 Ιουνίου 1933). Το θέμα επανέρχεται, όταν η ενδιαφερόμενη υποβάλλει νέα αίτηση, αυτή τη φορά στο αντικείμενο του «δημοσίου και ιδιωτικού βίου των Βυζαντινών» (16 Οκτωβρίου 1933).

Η απόρριψη της υποψηφιότητάς της (16 Νοεμβρίου 1933) οριοθετεί την «προοδευτικότητα» της νεοσύστατης σχολής, η οποία, κατά τα λοιπά, φιλοδοξούσε να διαφοροποιηθεί από τη συντηρητική ομόλογη της Αθήνας. Ο κοσμήτορας Ευστράτιος Πελεκίδης πρότεινε πρώτα να αποφασιστεί αν επιτρεπόταν σε γυναίκα να γίνει υφηγήτρια:

Ο κ. Πελεκίδης προτείνει όπως πρό πάσης σχετικής συζητήσεως νά τεθῇ εἰς τήν κρίσιν τῆς Σχολῆς ἡ ἐξέτασις τοῦ ζητήματος ἂν κατ' ἀρχήν ἐπιτρέπεται εἰς γυναῖκα νά γίνῃ ὑφηγήτρια εἰς τήν Σχολήν.

Ο κ. Κυριακίδης φρονεῖ ὅτι ἡ Σχολή διὰ τῆς ἀπό 3 Ἰουνίου ἐ. ἔ. ἀποφάσεως τῆς μετὰ τήν ἐπὶ τῆς πρώτης αἰτήσεως τῆς κ. Κώττα συζήτησιν ἔλυσεν ἤδη θετικῶς τό περί γυναικός ὑφηγητρίας ζήτημα, καθ' ὅσον δεχθεῖσα τήν ὑποψηφιότητά της ὥρισεν εἰσηγητήν ἐπὶ τῶν ὑποβληθέντων ἐπιστημονικῶν ἔργων τῆς αἰτούσης. Μετά τό ζήτημα ἂν δύναται νά γίνῃ δεκτὴ ἡ κ. Β. Κώττα ὡς ὑποψήφιος διὰ τό μάθημα τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν ὑφηγήτρια, διότι διὰ τῆς δευτέρας συμπληρωματικῆς ἀπό 20 Ἰουνίου αἰτήσεώς της αὕτη ἥλλαξε γνώμην καὶ ζητεῖ νά διδάξῃ τό μάθημα τοῦτο, πράγμα τό ὅποιον ἡ Σχολή δέν εἶχεν ὑπ' ὄψιν της τότε.

Ο κ. Αποστολάκης φρονεῖ ὅτι, ἀφοῦ ἡ κ. Κώττα ἥλλαξε γνώμην διὰ τό μάθημα, ἡ Σχολή δύναται νά ἐπαναφέρῃ τό ζήτημα τοῦ φύλου.

Ο κ. Κοσμήτωρ προτείνει ψηφοφορίαν περί ἐπαναφορᾶς τῆς συζητήσεως τοῦ περί φύλου ζητήματος. Ο κ. Παπαδάκης θεωρεῖ τό ζήτημα τοῦτο λελυμένον κατὰ τήν συνεδρίαν τῆς 8^{ης} Ἰουνίου. Τήν στιγμὴν ταύτην ἀποχωρεῖ τῆς συνεδρίας ὁ κ. Αποστολάκης.

Ο κ. Δελμούζος θεωρεῖ σκόπιμον τήν ἐκ νέου συζήτησιν, ἐφ' ὅσον ἡ ὑποψηφία ἥλλαξε τό μάθημα.

Μὴ γενομένης δεκτῆς τῆς προτάσεως κατὰ πλειοψηφίαν ἀρχίζει ἡ συζήτησις περί τῆς ὑποψηφιότητος διὰ τό νέον μάθημα.

Ο κ. Βογιατζίδης λέγει ὅτι ὡς πρὸς τήν ἀποδοχήν τῆς ὑποψηφιότητος τῆς κ. Κώττα

ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ 7 (2016)

δέχεται νά δώση ψήφον ὑπέρ αὐτῆς διά τόν τίτλον τῆς ὑφηγητρίας, οὐχί ὅμως ἐάν πρόκειται περί ἀναθέσεως ἐντολῆς πρὸς διδασκαλίαν μαθήματος εἰς τὴν Σχολήν.

Ὁ κ. Κυριακίδης ἀναγινώσκει τὸ ἀρθ. 2. ἐδ. 2 τοῦ περί ὑφηγητοῦ καὶ διδασκάλων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἀπὸ 26 Φεβρουαρίου 1930 Π.Δ. καὶ προτείνει ὅπως συζητηθῇ ὑπὸ τῆς Σχολῆς τὸ ζήτημα περί τῆς χρησιμότητος τῆς διδασκαλίας ἢ τῆς ἐπιστημονικῆς σπουδαιότητος τοῦ μαθήματος τοῦ δημοσίου καὶ ιδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν (ὃ τώρα ἔχει καταργηθῇ), ἀφοῦ ὑπεβλήθη ἡ σχετικὴ διά τὸ μάθημα τοῦτο αἴτησις τῆς κ. Κώττα περί δοκιμασίας ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ.

Ὁ κ. Θεοδωρακόπουλος λέγει ὅτι, ἐφ' ὅσον ἡ Σχολὴ ἔχει ἐκφέρει γνώμην καὶ ἔχει καταργήσει τὴν ἔδραν τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν, ἔχει ἤδη ἀποφασίσαι ἀρνητικῶς περί τῆς χρησιμότητος τοῦ μαθήματος.

Ὁ κ. Εὐγγελίδης φρονεῖ ὅτι, ἐφ' ὅσον δεν χρειάζεται ἡ ἔδρα, δέν συντρέχει λόγος νά εἴπη ὅτι χρειάζεται τὸ μάθημα.

Ὁ κ. Δελμούζος δέν δέχεται τὴν χρησιμότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τούτου ὡς ἀνεξαρτήτου καὶ αὐτοτελοῦς.

Ὁ κ. Χαριτωνίδης λέγει ὅτι ὡς εἰσηγητὴς τῆς καταργήσεως τῆς ἔδρας θεωρεῖ περιττὴν καὶ τὴν περί χρησιμότητος τοῦ μαθήματος συζήτησιν.

Ὁ κ. Πελεκίδης ὑποθέτει ὅτι ἡ κατάργησις τῆς ἔδρας προήλθε λόγω ἐλλείψεως εἰδικοῦ καθηγητοῦ.

Ὁ κ. Τριανταφυλλίδης λέγει ὅτι τὸ πρᾶγμα εἶναι μπερδεμένον. Κατηργήθη ἡ ἔδρα διότι τὸ μάθημα θ' ἀπορροφοῦσε ἄλλον σπουδαιότερον. Καί τώρα εἶναι δύσκολον ν' ἀγνοῇται τὸ μάθημα, διότι κατηργήθη ἡ ἔδρα. Μία φορὰ τὴν ἐβδομάδα ἠμποροῦσε νά διδάσκηται.

Ὁ κ. Δελμούζος λέγει ὅτι, προτείνας τὴν κατάργησιν τῆς ἔδρας, ἦτο βέβαιος ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά σταθῇ τὸ μάθημα, τὸ ὅποιον δέν δύναται νά ξεχωρισθῇ ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν καὶ νά γίνῃ ἰδιαίτερον μάθημα. Τὴν ὑποψηφιότητα τῆς κ. Κώττα θά ἐδέχετο διά τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν.

Ὁ κ. Βογιατζίδης λέγει ὅτι δέν δύναται ν' ἀρνηθῇ τὴν σπουδαιότητα τοῦ μαθήματος.

Ὁ κ. Θεοδωρίδης δέν βρίσκει καμμίαν χρησιμότητα τοῦ μαθήματος.

Ἐπίσης ὁ κ. Κυριακίδης καὶ ὁ κ. Γρατσιάτος δέν βλέπουσιν οὔτε τὴν χρησιμότητα οὔτε τὴν σπουδαιότητα τοῦ μαθήματος.

Οὕτω κατὰ πλειοψηφίαν ἡ Σχολή ἀποφαίνεται περὶ τῆς μὴ χρησιμότητος καὶ μὴ χρησιμοποίησεως τοῦ μαθήματος τῆς καταργηθείσης ὑπὸ αὐτῆς ἑδρας τοῦ Δημοσίου καὶ Ἰδιωτικοῦ Βίου τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀπορρίπτεται ἡ αἴτησις τῆς κ. Κώττα περὶ δοκιμασίας ἐπὶ ὑψηγείᾳ διὰ τὸ ὡς ἄνω μάθημα.

Μετὰ ταῦτα γίνεται συζήτησις ἐπὶ τῆς περὶ ἀτελείας ἐγγραφῆς αἰτήσεως προσελθόντος καὶ τοῦ κ. Ἀποστολάκη.¹⁰⁷

Το ἐρώτημα ποια θα ἦταν ἡ στάση των καθηγητῶν ἀν στη θέση της Κώττα βρισκόταν ἓνας ἄνδρας ἔχει ρητορικό χαρακτήρα. Ο Πελεκίδης καὶ ο Ἀποστολάκης θα θεωρούσαν αὐτονόητο ὅτι ἡ υποψηφιότητα εἶναι γένους ἀρσενικοῦ καὶ μόνο στη γραμματική θηλυκού καὶ ο δεύτερος θα ἔβρισκε τὴν υπομονή νὰ παραμείνει σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς συνεδρίασης.¹⁰⁸ Ο Θεοδορίδης δὲν θα ἀπέφευγε νὰ πάρει τὸν λόγο καὶ οὐκ ὀλίγοι θα φρόντιζαν νὰ μιλήσουν ἐπὶ τῆς οὐσίας καὶ ὄχι ἐπὶ τῆς διαδικασίας, κυρίως οὐκ ὀλίγοι ἐκπρόσωποι τοῦ δημοτικισμοῦ, οὐκ ὀλίγοι ἐπαγγέλλονταν τὴν ἀνανέωση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαίδευσης. Ο Βογιατζίδης δὲν θα εἶχε ἐνδιασμούς νὰ στηρίξει τὸν κρινόμενο τόσο γιὰ τὸν τίτλο τοῦ ὑψηγῆ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνάθεση διδασκαλίας καὶ ο τελευταῖος θα μποροῦσε νὰ ἐλπίζει ὅτι οὐκ ὀλίγοι θα ἔκαναν τὸν κόπο νὰ ἀσχοληθοῦν με τὸ ἔργο τοῦ –ἔστω γιὰ νὰ τὸ ἀπορρίψουν– χωρὶς νὰ προφασίζονται τὴν ἀχρηστία τοῦ μαθήματος. Ο Χαριτωνίδης εἶχε προτείνει τὴν κατάργηση τῆς ἑδρας τοῦ «δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Βυζαντινῶν» λόγῳ ἑλλείψεως διδάσκοντος καὶ ἡ πρότασή του εἶχε

¹⁰⁷ Πρακτικά συνεδριάσεων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συνεδρίες 213^η, 3 Ἰουνίου 1933, 214^η, 10 Ἰουνίου 1933, 215^η, 16 Ἰουνίου 1933, 217^η, 16 Νοεμβρίου 1933, τόμ. 2: 307-308, 312, 315, 318-320 (τὰ ἀποσπάσματα παραθέτει ὁ Φούκας 2010: 125-129, βλ. ἐπίσης Δαλακούρα καὶ Ζιώγου-Καραστεργίου 2015: 204, Σφήκα-Θεοδοσίου 2002: 114, Τιβέριος 2000: 117, Χασιώτης 2002: 23).

¹⁰⁸ Σὲ ἄλλη ἐκδήλωση μισογυνισμοῦ ὁ Ἀποστολάκης εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ ἀποκλείσει τὶς γυναῖκες ἀπὸ τὴ χορήγηση ὑποτροφιών γιὰ πτυχιούχους τῆς σχολῆς: «Ὁ κ. Ἀποστολάκης προτείνει ὅπως διὰ τὰς σπουδὰς εἰς τὸ ἑξωτερικὸν ἀποστέλλονται μόνον φοιτηταὶ ἄγοντες τὸ πολὺ τὸ 27^{ον} ἔτος τῆς ἡλικίας των καὶ οὐχὶ φοιτήτριαι, καθ' ὅσον νομίζει ὅτι ἡ ἀποστολὴ ὑποτρόφων εἰς τὸ ἑξωτερικὸν δὲν πρέπει νὰ γίνεται μὲ τὸν σκοπὸν τῆς ἀπλῆς μεταφορᾶς πλουσιωτέρων γνώσεων, ἀλλὰ μὲ τὸν σκοπὸν τῆς δημιουργίας ἀνωτέρων ἰδανικῶν ζωῆς· πράγμα διὰ τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ἱκανοὺς μόνον τοὺς ἄνδρας». Ἡ ἀπόρριψη τῆς πρότασης μὲ μόλις ἐπτὰ ψήφους κατὰ ἑναντὶ πέντε ὑπὲρ καὶ μίας λευκῆς δηλώνει ὅτι σχεδὸν οὐκ ὀλίγοι καθηγητὲς θεωροῦσαν τὶς φοιτήτριές τους «ἀνίκανες γιὰ τὴ δημιουργία ἀνωτέρων ἰδανικῶν ζωῆς» (Πρακτικά συνεδριάσεων τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, συνεδρία 104^η, 22 Φεβρουαρίου 1930, τόμ. 1: 284 – τὸ ἀπόσπασμα παραθέτει ὁ Φούκας 2010: 203).

γίνει δεκτή. Όταν όμως εμφανίστηκε υποψήφια, το μάθημα θεωρήθηκε περιττό λόγω έλλειψης έδρας. Με άλλα λόγια η έδρα είχε καταργηθεί, επειδή δεν υπήρχε διδάσκων και, όταν παρουσιάστηκε διδάσκουσα, η αίτησή της απορρίφτηκε με τη δικαιολογία ότι δεν υπήρχε έδρα.¹⁰⁹

Η απόρριψη της πρώτης γυναικείας υποψηφιότητας δεν είναι άσχετη με την δυσαρέσκεια την οποία προκαλούσε στους καθηγητές της σχολής η σταθερή αύξηση του αριθμού των φοιτητριών και από το ακαδημαϊκό έτος 1933-1934 η αριθμητική τους υπεροχή. Ο κοσμήτορας Κωνσταντίνος Ρωμαίος (1932-1933) την ενέτασσε στη γενικότερη στροφή των γυναικών προς την ανώτατη εκπαίδευση, όπως συνέβαινε και στην υπόλοιπη Ευρώπη, επισημαίνοντας πάντως ότι στην Ελλάδα οι γυναίκες φιλόλογοι υστερούσαν από εκπαιδευτική άποψη, διότι δεν υπήρχαν αρκετά σχολεία θηλέων.¹¹⁰ Το θέμα προσέλαβε σοβαρότερες διαστάσεις την επόμενη δεκαετία, όταν η σύγκλητος ζήτησε από τη σχολή να ορίσει τον αριθμό των εισακτέων για το ακαδημαϊκό έτος 1945-1946 κατ' αντιστοιχία με τη Φιλοσοφική Αθηνών, η οποία θα δεχόταν εκείνη τη χρονιά 55 αγόρια και 25 κορίτσια. Για να αποφευχθεί η «εκθήλυνση» της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπου κατευθυνόταν η συντριπτική πλειονότητα των αποφοίτων, προτάθηκε η κατά φύλο τήρηση αναλογίας στους διορισμούς και η παροχή κινήτρων για αύξηση του αριθμού των φοιτητών (υποτροφίες, υψηλότερες αποδοχές, περισσότερες προσλήψεις). Τελικά η ιδέα της ποσόστωσης εγκαταλείφτηκε ως αντισυνταγματική και ο αριθμός των εισακτέων (80) ορίστηκε ανεξαρτήτως φύλου.¹¹¹

Η περίπτωση της Κώττα παρουσιάζει ομοιότητες με την περίπτωση των γιατρών Αγγελικής Παναγιωτάτου και Άννας Κατσίγρα, με τη διαφορά ότι οι τελευταίες κατόρθωσαν να αποκτήσουν τον τίτλο των πρώτων υφηγητριών του Πανεπιστημίου Αθηνών (1908 και 1911),¹¹² αλλά όχι και το ανδρικό προνόμιο της έμμισθης ακαδημαϊκής εργασίας: «δέν δύνανται αἱ ὑφηγήτριαι νά διορισθῶσιν καθηγήτριαι, διότι ἀντίκειται εἰς τήν γενικήν διάταξιν τοῦ Νόμου ἀπαγορεύουσαν νά καταλάβωσιν αἱ γυναῖκες δημοσίας

¹⁰⁹ Φούκας 2010: 129.

¹¹⁰ Ζιώγου-Καραστεργίου 2006: 294, Σφήκα-Θεοδοσίου 2002: 113, Χασιώτης 2002: 23.

¹¹¹ Δαλακούρα και Ζιώγου-Καραστεργίου 2015: 199-201, 219, Σφήκα-Θεοδοσίου 2002: 113-114, Χασιώτης 2002: 23.

¹¹² Παρρέν 1908, Παπαντωνίου 1911.

θέσεις, γνωστού ὄντος ὅτι ἡ ὑψηλότητα δέν εἶναι δημοσία θέσις ἀλλά τίτλος ἀπονεμόμενος ὑπό τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Ἀρχῆς», διαβάζουμε σε εφημερίδα της εποχῆς.¹¹³ «Ἐφ' ὅσον αἱ γυναῖκες ἐργάζονται καί διδάσκουν δωρεάν καί μέ τόν μισόν τίτλον τοῦ καθηγητοῦ, τίτλον ὁ ὁποῖος δέν δίδει δικαίωμα εἰς τίποτε, ἄς ἐργάζονται καί ἄς διδάσκουν. Ἀπό τήν στιγμήν ὅμως πού αἱ γυναῖκες θά πρέπη νά καταλάβουν μίαν ἀπό τάς θέσεις πού καλοπληρώνονται καί αἱ ὁποῖαι ἐπισημοποιοῦν τήν γυναικείαν ἐπιστημονικήν μόρφωσιν, τότε "δέν ἐπιτρέπεται"», σχολιάζει ἡ Παρρέν.¹¹⁴ Ἡ ἴδια περιγράφει τήν υποδοχή τήν ὁποία ἐπιφύλαξαν στήν Παναγιωτάτου οἱ μυστακοφόροι καί μπαστουνοφόροι μελλοντικοί γιανοῦ: «θά ἔμεινεν εἰς τά χρονικά τῶν Πανεπιστημίων τοῦ κόσμου ἡ θαυμαστή ψυχραιμία της εἰς τήν διδασκαλίαν, μεθ' ὅλον τό πανδαιμόνιον καί τάς ὑβριστικές καί χυδαίας ἐπιθέσεις, αἱ ὁποῖαι τήν διέκοπταν, χωρίς ὅμως νά τήν ἐμποδίζουν νά ἐπιμείνῃ μέχρι τέλους».¹¹⁵ Το ὄνομά της περιλαμβάνεται στήν κατάλογο τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ μόνο τό ἔτος 1909,¹¹⁶ μάλλον ἐπειδή οἱ μαγκούρες υπερίσχυσαν τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας, ὥστε νά κριθεῖ ἀκατάλληλη καί νά ἀναγκαστεῖ νά φύγῃ. Ἀντί ὅμως γιά τήν κουζίνα προτίμησε τό Πανεπιστήμιο τοῦ Καῖρου, «ὅπου, κατά τά φαινόμενα, βρήκε πιο ἀνεκτικούς φοιτητές ἀπό ἐκείνους τῆς ἐλληνικῆς πρωτεύουσας, τῆς τόσο περήφανης γιά τόν ἐξευρωπαϊσμό της».¹¹⁷ Ἐπανήλθε ὡς ἑκτακτὴ καθηγήτρια τό 1938, μία χρονιά μετὰ τήν ἐκλογή της τρίτης υφηγήτριας τοῦ Καποδιστριακοῦ, τῆς παιδαγωγοῦ Σοφίας Γεδεών.¹¹⁸ Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἡ Φιλοσοφικὴ Θεσσαλονίκης θά ἐντάξῃ τίς γυναῖκες στήν καθηγητικὴ τῆς δυναμικὴ μόλις τῇ δεκαετίᾳ τοῦ 1970¹¹⁹ καί θά χάσῃ τό προβάδισμα ὅχι μόνο ἐναντί ἐκείνης τῆς Ἀθήνας ἀλλὰ καί ἐναντί τῆς «ἀδελφῆς» καί δεύτερης παλαιότερης σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου, τῆς Φυσικομαθηματικῆς, ἡ ὁποία ἐξέλεξε τὴ φυσικὴ Μαρία

¹¹³ Διαβάτης, «Ἡ χθεσινὴ συνεδρίασις τῆς πανεπιστημιακῆς συγκλήτου: αἱ γυναῖκες υφηγήτριαι», *Ἐμπρός*, 25 Μαΐου 1908: 4 (παράτιθεται ἀπὸ τίς Δαλακούρα καί Ζιώγου-Καραστεργίου 2015: 198, σημ. 121, βλ. καί Γαβρόγλου κ.ά. 2014: 115, 118).

¹¹⁴ Παρρέν 1908: 217.

¹¹⁵ Παρρέν 1913: 2458.

¹¹⁶ Βοσνιάδου καί Βαΐου 2006: 3.

¹¹⁷ Βαρίκα 1987: 195.

¹¹⁸ Βοσνιάδου καί Βαΐου 2006: 4.

¹¹⁹ Σφήκα-Θεοδοσίου 2002: 117-118, 136, Χασιώτης 2000: 24-25.

Μαρκέτου-Πυλαρινού ως πρώτη έκτακτη καθηγήτρια το 1948 και ως πρώτη τακτική το 1954.¹²⁰

6. ΠΡΟΣ ΝΕΟΥΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥΣ

Το 1931 η Αύρα Θεοδωροπούλου προσμετρούσε την προαγωγή των Καρούζου και Βαρούχα σε εφόρους αρχαιοτήτων στις «νίκες του φεμινισμού»,¹²¹ νίκες που σύντομα θα τερματίζονταν. Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης η νομοθεσία θα στραφεί εναντίον των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων. Η εργασία τους μπορεί να είναι πια απαραίτητη, όπως δηλώνει η αύξηση του αριθμού τους, γίνεται όμως αποδεκτή μόνο ως «προέκταση της γενικής τους θέσης στην ελληνική κοινωνία, δηλαδή της θέσης των κοινωνικών υποκειμένων και των υποκειμένων δικαίου που είναι κατώτερα και εξαρτώμενα».¹²² Το 1935 η δικτατορία του Γεωργίου Κονδύλη θα απαγορεύσει τον διορισμό τους «πλήν τῶν ἀγάμων θυγατέρων καὶ τῶν ἐν χρεΐᾳ διατελουσῶν συζύγων πεσόντων ἐν πολέμῳ». Θα εξαιρέσει επίσης θέσεις που «προσιδιάζουν» στο φύλο τους: «α) τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐν γένει, β) τῶν ὑγειονομικῶν ὑπηρεσιῶν ἐν γένει, γ) τῶν γυναικείων φυλακῶν, δ) τῶν τηλεφωνητριῶν, δακτυλογράφων, ἐνησημοπωλητριῶν, ἐρευνητριῶν τελωνείων καὶ ἀστυνομικῶν, ὑπηρετριῶν καὶ καθαριστριῶν ἐν γένει καὶ ε) τῶν Θεάτρων καὶ Ὡδείων, Ὀρφανοτροφείων, Παιδικῶν Σταθμῶν καὶ Βρεφοκομείων».¹²³ «Ἡ Κυβέρνησις εἶναι ἐναντίον τῆς μορφώσεως τῆς γυναικὸς καὶ τῆς ἐξωσπιτικῆς τῆς δουλειᾶς καὶ θα προσπαθήσῃ με κάθε τρόπο νὰ τῇ γυρίσῃ στο σπίτι», θα δηλώσει στην Επιτροπή Συνεργαζόμενων Ὀργανώσεων για την Εργασία της Γυναίκας ο υφυπουργός του πολιτικού γραφείου του Κονδύλη Σταμάτης Μερκούρης, προσθέτοντας ότι ο ίδιος «οὐδέποτε θ' ἀφινε τὴν ἀδερφή του νὰ ἐργαστή, διότι οἱ ἀντρες εἶναι κακοποιὰ στοιχεῖα καὶ καλὸ εἶναι οἱ γυναῖκες νὰ μὴν εὐρίσκονται εἰς στενὴν ἐπαφὴν μαζί των».¹²⁴ Ἡ μεταξική δικτατορία θα ενισχύσει αυτά τα πρότυπα για να αποκλείσει τις γυναίκες από

¹²⁰ Βαρέλλα 2002: 148, Δαλακούρα και Ζιώγου Καραστεργίου 2015: 204, Χασιώτης 2002: 23.

¹²¹ Θεοδωροπούλου 1931: 1.

¹²² Αβδελά 1990: 148 (έμφαση του πρωτοτύπου).

¹²³ Θ' Σ.Π. 1935, άρθ. 6, παρ. 1-2.

¹²⁴ Ανώνυμο 1935.

την αγορά εργασίας.¹²⁵ Εφόσον «ή ιδέα οίουδήποτε ἀγῶνος τῆς γυναικός ἔξω τοῦ οἴκου ἀντίκειται πρὸς αὐτήν τὴν φύσιν τῆς γυναικός»¹²⁶, ὅπως προπαγάνδιζε το καθεστώς, οι γυναίκες ὀφείλαν νὰ ἐπανεέλθουν στὸν πατριωτικὸ προσορισμὸ τῆς μητρότητας.

Εικόνα 18. Ειρήνη Βαρούχα (Λεύκωμα τῆς Εκατονταετηρίδος τῆς ἐν Αθήναις Αρχαιολογικῆς Εταιρείας 1937: 58).

Διευθυντῆς Αρχαιοτήτων τοποθετεῖται ὁ Σπυρίδων Μαρινάτος, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Χρήστος καὶ ἡ Σέμνη Καρούζου καὶ ὁ Γιάννης Μηλιάδης ἦταν «συμμορία λωποδυτῶν»

¹²⁵ Αβδελά 1990: 56-57.

¹²⁶ Ρώτα 1940: 144.

και «μπολσεβίκου».¹²⁷ Με πρόσχημα την αναδιοργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ο Μαρινάτος συμπεριέλαβε στον νέο οργανισμό της διατάξεις δυσμενείς προς τους αντιπάλους του, μεταξύ αυτών την απαγόρευση της πρόσληψης γυναικών και την αναγκαστική αφυπηρέτηση όσων ήταν έγγαμες:

Ἐπιμεληταὶ ἐπὶ βαθμῶ καὶ μισθῶ Γραμματέως α' τάξεως διορίζονται μόνον ἄρρενες πτυχιούχοι της Φιλολογίας [...]

[...] Τό ἤδη ὑπηρετοῦν θῆλυ προσωπικόν παραμένει μὲν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ, ἀλλὰ δέν δύναται ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ν' ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν μουσείων ἢ εφορειῶν, ἐφαρμοζομένης τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 17 παρ. 7 τοῦ παρόντος Νόμου. Ἐφ' ὅσον μέλη τοῦ θήλεος προσωπικοῦ τυγχάνουσιν ἔγγαμα ἀποχωροῦσιν ὑποχρεωτικῶς μετὰ τὴν συμπλήρῳσιν 25ετοῦς δημοσίας ὑπηρεσίας.¹²⁸

Η υποχρεωτική αποχώρηση αφορούσε την Καρούζου και τη Βαρούχα, που θα συμπλήρωναν εικοσιπενταετία το 1946 (η Κωνσταντίνου ήταν ανύπαντρη, όπως και η Αποστολάκη,¹²⁹ η οποία είχε προσληφθεί το 1924 στο Μουσείο Ελληνικής Λαϊκής Τέχνης).¹³⁰ Ο σχεδιασμός του Μαρινάτου αποτράπηκε από δύο νέους νόμους, έναν του 1940,¹³¹ ο οποίος περιλάμβανε πολλές φωτογραφικές διατάξεις,¹³² και έναν του 1942, ο οποίος εξομοίωνε τις γυναίκες «πλήρως κατά τε τά καθήκοντα καὶ τά δικαιώματα πρὸς τοὺς ἄρρενας συναδέλφους των καταργουμένης πάσης περὶ τούτων ειδικῆς περιοριστικῆς διατάξεως τοῦ Α.Ν. 1947/1939», μολοντί εξακολουθούσε να απαγορεύει την πρόσληψή τους,¹³³ εκτός από μια διάταξη που φαίνεται ότι φωτογράφιζε τον διορισμό της Κώττα την επόμενη χρονιά:

¹²⁷ Επιστολή του Μαρινάτου προς τον Γεώργιο Σωτηρίου, 8 Ιουνίου 1928 (παρατίθεται από τον Τρίμη κ.ά. 1995: 42). Σχετικά με την αντιπαλότητα Μαρινάτου και Καρούζου βλ. Πετράκος 1995.

¹²⁸ Α.Ν. 1947/1939, άρθ. 3, παρ. 4 και άρθ. 20. Οι αναλογίες με τη ναζιστική νομοθεσία είναι εμφανείς: το 1938 απαγορεύτηκε στις γυναίκες η χορήγηση υποτροφιών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου για εκπαιδευτικά ταξίδια, με το σκεπτικό ότι ενισχύουν ηγετικές ικανότητες, τις οποίες οι γυναίκες ούτε διαθέτουν ούτε χρειάζεται να αποκτήσουν (Junker 1998: 285).

¹²⁹ Πετράκος 1995: 50, 2013, τόμ. 1: 299.

¹³⁰ Βλ. ενότητα 3.

¹³¹ Α.Ν. 2339/1940.

¹³² Πετράκος 2013, τόμ. 1: 299.

¹³³ Ν.Δ. 1521/1942, άρθ. 4, παρ. 4.

Ειδικῶς διὰ τὴν συλλογὴν ὑφασμάτων καὶ μικροτεχνίας τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, δύναται, καθ' ὑπέρβασιν τοῦ ὀριζομένου ἀνωτέρω ἀριθμοῦ ἐπιμελητῶν, νὰ διορίζεται κατόπιν εἰδικοῦ διαγωνισμοῦ γυνὴ ἐπιμελήτρια πτυχιούχος ἢ διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ἡμετέρου Πανεπιστημίου ἢ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ἀλλοδαποῦ ὁμοταγοῦς Πανεπιστημίου, ὑπαγομένη ὡς πρὸς τὴν διαβάθμισιν, προαγωγὴν καὶ λοιπὴν ὑπηρεσιακὴν κατάστασιν εἰς τὰς διατάξεις περὶ γυναικῶν ἐπιμελητριῶν τοῦ παρόντος νόμου, ἀλλὰ μὴ δυναμένη νὰ προαχθῇ πέραν τοῦ βαθμοῦ καὶ μισθοῦ τμηματάρχου α' τάξεως καὶ νὰ λάβῃ τὸν τίτλον τοῦ ἐφόρου. Κατὰ τὴν πρώτην ἐφαρμογὴν τοῦ παρόντος νόμου δύναται τῇ προτάσει τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καὶ μετὰ γνώμην τοῦ ἀρχαιολογικοῦ συμβουλίου νὰ διορισθῇ εἰς τὴν θέσιν ταύτην προϋπηρετήσασα ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ ἑκτακτος ὑπάλληλος, ἐφ' ὅσον κέκτηται τὰ ἀνωτέρω ὀριζόμενα προσόντα ἄνευ διαγωνισμοῦ.¹³⁴

Εἰκόνα 19. Ἰωάννα Κωνσταντίνου (Λεύκωμα τῆς Ἐκατονταετηρίδος τῆς ἐν Αθήναις Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας 1937: 59).

¹³⁴ Ο.π., ἀρθ. 3.

Τα κίνητρα της μεταξικής νομοθεσίας μεταβιβάστηκαν στην προφορική παράδοση με βουκολικούς τόνους, όπως στην παρακάτω αφήγηση της Μάντως Οικονομίδου:

Και ξέρετε γιατί δεν επιτρεπόταν παλιά στις γυναίκες; Διότι προπολεμικά ένας βοσκός [στην περιοχή των Δελφών] είχε επιτεθεί στην Κωνσταντίνου, την έφορο αρχαιοτήτων! Και ο Μαρινάτος και ο Ορλάνδος είπαν: «Στοπ οι γυναίκες!» Αλλά όταν μεταπολεμικά η Λίνα Τσαλδάρη έγινε υπουργός, δεν μπορούσε η γυναίκα να μένει εκτός αρχαιολογικού κλάδου». ¹³⁵

Η παραπάνω ποιμενική ιστορία απηχεί δύο τυπικές όψεις του μισογυνισμού, εκείνη των «πρωτόγονων αρσενικών» με «ανεξέλεγκτες ορμές», όπως ο πρωταγωνιστής της, και εκείνη των «πολιτισμένων κυριών», όπως ο Μαρινάτος, που αναλαμβάνουν να «προστατεύσουν» τα «αδύναμα θηλυκά». Κατά ειρωνικό τρόπο ήταν η παράταξη του Μαρινάτου και της Τσαλδάρη που προχώρησε στην άρση αυτής της «προστασίας» εν μέσω διώξεων της Αριστεράς, οι γυναίκες της οποίας, αρνούμενες «πᾶν ἑλληνικόν καί γυναικεῖον», «παραπλανηθεῖσαι» και «φοιτήσασαι εἰς τὰ σχολεῖα διαφθορᾶς συνειδήσεων», δεν άξιζαν να αποκαλούνται ούτε πραγματικές Ελληνίδες ούτε πραγματικές γυναίκες. ¹³⁶ Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η Ελλάδα υπέγραψε τις συμβάσεις των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, συμπεριλαμβανομένης της ισότητας των φύλων, χωρίς όμως διάθεση να τις εφαρμόσει. Οι γυναίκες της Δεξιάς από την πλευρά τους προέβαλλαν τη γυναικεία ψήφο ως εθνικό καθήκον και ζητούσαν τη διευθέτηση του ζητήματος από φόβο μήπως αμαυρωθεί η διεθνής εικόνα της χώρας –της τελευταίας δυτικής χώρας που εξακολουθούσε να στερεί από τον μισό της πληθυσμό το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι– και δοθεί λαβή στην κομμουνιστική προπαγάνδα. ¹³⁷ Το νομοσχέδιο τελικά ψηφίστηκε το 1952, τρία χρόνια μετά την κατάθεσή του, σε μια απόπειρα δημοκρατικής επίφασης του

¹³⁵ Ροβάτσου 2014, βλ. και Κοντράρου-Ρασσιά 2009. Το επεισόδιο δεν συμπίπτει χρονικά με τη θητεία της Κωνσταντίνου ως εφόρου στους Δελφούς το 1945 και το 1954-1964 (Ντάσιος 1992, Πετράκος 1989, 2011: 171, 2013, τόμ. 2: 50-51). Αν η μαρτυρία απηχεί πραγματικό γεγονός, η Κωνσταντίνου θα βρέθηκε προπολεμικά για κάποιον λόγο στην περιοχή, χωρίς να υπηρετεί στην αντίστοιχη Εφορεία Αρχαιοτήτων, οπότε και δέχτηκε την επίθεση του βοσκού, ή θα απέκτησε αυτή τη δυσάρεστη εμπειρία αργότερα, όταν υπηρετούσε ως έφορος.

¹³⁶ Τσαλδάρη 1967: 244-247.

¹³⁷ Σαμίου 1989: 170-172, Vervenioti 2002.

μετεμφυλιοπολεμικού καθεστώτος, όταν οι φεμινιστικές διεκδικήσεις του μεσοπολέμου είχαν πια ξεχαστεί και η γυναικεία ψήφος δεν απειλούσε τη νέα τάξη πραγμάτων.

7. ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ-ΚΑΡΟΥΖΟΥ

Η εμβρίθεια και η ευρυμάθεια προσδίδουν στο έργο της Σέμνης Καρούζου εξέχουσα θέση στο πλαίσιο της μελέτης της αρχαίας τέχνης και ιδιαίτερα της αττικής αγγειογραφίας. Αναπόσπαστο μέρος της επιστημοσύνης της συνιστούν το δημοκρατικό ήθος και οι απόψεις της σχετικά με τον ρόλο των αρχαιοτήτων και των μουσείων ως κοινωνικών αγαθών και φορέων παιδείας:

Αφού η γνώση της ελληνικής γλώσσας που επέτρεπε άμεση επαφή με τα κείμενα δεν αποτελεί πια σήμερα, όπως σ' όλο τον 19^ο αιώνα, το στόλισμα του μέσου αστού, αφού η ανθρωπιστική παιδεία περνάει μίαν απαραγνώριστη κρίση, δεν μένει άλλο παρά να του προσφέρεται έτοιμη η αποδοχή του αρχαίου κόσμου, δηλαδή με εικόνες. Τα έργα τέχνης πρέπει να παρουσιάζονται με ενάργεια και ζωντάνια, η γνώση να κρύβεται πίσω από την απόλαυση του ματιού, αφού ένας νέος παράγων πήρε μίαν ανεπάντεχη ανάπτυξη, η όραση.

Στην Ελλάδα, όπου λείπουν οι επιβλητικές Πινακοθήκες, οι παλιές πολιτείες με τα αγάλματα στους δρόμους, με τα σταχτιά σπίτια που κλείνουν τόσην ιστορία, η κύρια πηγή εθνικής και αισθητικής παιδείας είναι τα αρχαιολογικά Μουσεία. Το Εθνικό μας Μουσείο είναι κάτι περισσότερο: είναι το σημαντικώτερο σχολείο ελληνικής παιδείας για όλο τον κόσμο. Όχι μόνο για το ανυπολόγιστο πλήθος των αρχαίων που περιέχει αλλά και για την αξία τους.¹³⁸

Για να απομονωθούν και να συνδεθούν δυο τρία κομμάτια μέσα από το πλήθος των άλλων εκθεμάτων ενός Μουσείου, πρέπει να περάσει ο ερευνητής από διάφορα επίπονα στάδια προπαρασκευής: πολύχρονη γνωριμία με τα Μουσεία, βαθειά γνώση του αρχαίου κόσμου και όλης της αρχαιολογικής έρευνας έως τις ημέρες του. Η άσκηση αυτή της οπτικής μνήμης –που η ύπαρξή της είναι η αρχική προϋπόθεση για την ασχολία με κάθε μνημείο τέχνης– παίζει με τον καιρό μίαν οξύτητα καθαρά

¹³⁸ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956: 849 (έμφαση του πρωτοτύπου).

δημιουργική. Οι καρποί της είναι κάποτε καταπληκτικοί.¹³⁹

Μέσω της «οπτικής μνήμης» ερευνά τη σχέση του έργου με τον δημιουργό και την εποχή του, τη διαμόρφωση των αισθητικών κριτηρίων της ελληνικής αρχαιότητας και τη μετάπλαση των υλικών μέσων σε πνευματικές αξίες. Πίσω από τα ευρήματα αναζητεί τους ανθρώπους¹⁴⁰ και, χάρι σε ό,τι ονομάζει «ζωντανή παιδεία» –ένα σύνολο αισθαντικότητας, παραστατικότητας και σαφήνειας–, δίνει πνοή στο αρχαίο αντικείμενο:

Δεν είναι αντάξιο των ευγενισμένων εκείνων καλλιτεχνών να πλησιάζουμε τα δημιουργήματά τους χωρίς συγκίνηση συνοδευτική του επιστημονικού οπλισμού.

[...] Την τέλεια περιγραφή τη χαρίζει πάντα η οπτική αίσθηση η συνδυασμένη με τη γνώση, αλλά και με τη δύναμη της λεκτικής έκφρασης.¹⁴¹

Η «δημιουργική όραση» σημαίνει την προσπάθεια να κατανοήσει τον αρχαίο πολιτισμό υπό το πρίσμα του νεότερου. Εξάλλου η γνώση της σύγχρονης τέχνης και του στοχασμού αποτυπώνεται στην αρτιότητα του λόγου της με σεβασμό ακόμη και στη λεπτομέρεια, είτε πρόκειται για την ήπια καθαρεύουσα των μελετημάτων της είτε για την καλλιεργημένη δημοτική των επιφυλλίδων και των άλλων εκλαϊκευτικών της κειμένων.¹⁴² Κατά την παράδοση του Χρήστου Τσουντα και του Κωνσταντίνου Ρωμαίου είχε την ικανότητα να απευθύνεται σε ένα ευρύτερο μορφωμένο κοινό, όπως και άλλοι της γενιάς της, ο Χρήστος Καρούζος, ο Γιάννης Μηλιάδης, ο Δημήτρης Ευαγγελίδης, ο Μαρίνος Καλλιγάς, ο Μανόλης Χατζηδάκης και αργότερα ο Μανόλης Ανδρόνικος.¹⁴³ Στηριγμένη «στα γερά θεμέλια της κλασικής της παιδείας, σε μια ιδιαίτερη αγάπη για τη νεοελληνική και την παγκόσμια λογοτεχνία, στην πραγματική λατρεία του βιβλίου

¹³⁹ Καρούζου 2011, τόμ. 1: 1-2 («Η δημιουργική όραση: σκορπισμένα μέλη αρχαίων έργων», έμφαση του πρωτοτύπου, πρώτη δημοσίευση: Προοδευτικός Φιλελεύθερος, 12 Ιουνίου 1950).

¹⁴⁰ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1945-1947: 23.

¹⁴¹ Καρούζου 2011, τόμ. 2: 219 («Οι περιγραφές», πρώτη δημοσίευση: Ελευθερία, 18 Μαΐου 1963).

¹⁴² Βλ. εργογραφία σε Καρούζου 1984α: 55-61, Σάλτα 1997, Fuchs 1995: 36-41, ειδικά για τις επιφυλλίδες της βλ. Καρούζου 1983, 1997, 2011, Τουλούπα 1997· όσες δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα Ελευθερία υπάρχουν και στην ψηφιακή βιβλιοθήκη της Εθνικής Πινακοθήκης (www.nationalgallery.gr/library/el/cifiopoiimena_ar8ra_efimeridon/index.html).

¹⁴³ Πετράκος σε Καρούζου 2011, τόμ. 1: xii. Όλοι οι παραπάνω ήταν μέλη του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Ένωσης Κριτικών Τέχνης (www.aica-hellas.org/el/history).

γενικότερα»,¹⁴⁴ δημιουργεί «έναν δεύτερο εαυτό, τον συγγραφικό», ώστε «να γοητεύει και να παρασύρει τον αναγνώστη, κάνοντάς τον να προσβλέπει προς την αρχική εικόνα που είχε εγγραφεί στο δικό της μυαλό».¹⁴⁵ «Δεν θα ξεχάσω πόσο βαθιά εντύπωση μου έκανε μια σύντομη παρατήρησή της, όταν, νέος ακόμη εγώ, τη ρώτησα με τι ασχολείται εκείνο τον καιρό», διηγείται ο Μανόλης Ανδρόνικος. «“Διαβάζω λογοτεχνία”, μου απάντησε, “γιατί θέλω να γράψω ένα αρχαιολογικό άρθρο και πρέπει να φρεσκάρω λίγο τη γλώσσα μου!”».¹⁴⁶ Πίστευε ότι αρχαιολογική και γλωσσική παιδεία συνδέονται άρρηκτα και γι’ αυτό «η λογοτεχνική μόρφωση φέρνει σαν μόνιμο μέλημα των ερευνητών και την καλλιέργεια της εθνικής τους γλώσσας».¹⁴⁷

Το όνομά της ταυτίστηκε με το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου διέθετε γενναιόδωρα τον χρόνο της στους ξένους και ιδιαίτερα στους νεότερους Έλληνες ομοτέχνους της, με σκοπό να τους μεταδώσει την αγάπη για τις κλασικές σπουδές πέρα από τον ακαδημαϊσμό.¹⁴⁸ Αντιλαμβανόμενη τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό ως οικουμενικό συνδέθηκε με διαπρεπείς συναδέλφους της από το εξωτερικό. Άλλωστε διέθετε τις προϋποθέσεις για μια τέτοια επικοινωνία: γνωριμία με τόπους και ανθρώπους, γλωσσομάθεια και εξοικείωση με την ευρωπαϊκή τέχνη –γεγονός που της επέτρεπε να στέκεται κριτικά απέναντι στην ελληνική πραγματικότητα:

Ελαφρυντικό για τους Έλληνες ήταν τότε στις ημέρες μου, είναι ακόμη και τώρα, ότι οι Έλληνες ωριμάζουν αργά, ότι ουσιαστικά είναι αυτοδίδακτοι, ότι συχνά υποχρεώνονται να δίνουν μάχες χρονοβόρες, άχαρες. Οφείλουν εξ άλλου, ιδιαίτερα οι αρχαιολόγοι, να μαθαίνουν ευρωπαϊκές γλώσσες πριν να προχωρήσουν στην

¹⁴⁴ Δεληβορριάς 1997: 53. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τη σχέση της με το βιβλίο «φετιχιστική, η οποία έφτασε στα ακραία της όρια, όταν δεν έβλεπε πλέον να διαβάσει. Τότε που βυθισμένη στην ξεχαρβαλωμένη πολυθρόνα ενός έρημου σπιτιού ζητούσε από τους σπάνιους επισκέπτες της να της απαριθμούν τους τίτλους, τα ονόματα των συγγραφέων και τους τόπους έκδοσης. Τα βιβλία σχημάτιζαν τριγύρω της ένα σωρό από τσαλαπατημένα εξώφυλλα και τσαλακωμένες σελίδες, από κάποιες εικόνες, που μόλις μπορούσε να διακρίνει ή μάλλον να υποπτευθεί από τις μνήμες των παλαιών αναγνώσεων και από τις χαρές μιας άλλου είδους πνευματικής επικοινωνίας, από την οποία δεν είχε απομείνει παρά η αίσθηση της αφής» (ό.π. 54).

¹⁴⁵ Ρωμιοπούλου 1997: 44.

¹⁴⁶ Ανδρόνικος 1993: 169 («Σέμνη Καρούζου: μια μεγάλη Ελληνίδα», πρώτη δημοσίευση: *Το Βήμα*, 9 Απριλίου 1989).

¹⁴⁷ Καρούζου 2011, τόμ. 2: 219.

¹⁴⁸ Βλ. τα αφιέρωματα στην ίδια (Μπεχράκη και Οικονόμου 1997) και στον Καρούζο (Χάρης 1987).

έρευνα.¹⁴⁹

Η Κλεοσέμνη Παπασπυρίδου γεννήθηκε στις 11 Μαρτίου 1897 στην Τρίπολη, όπου έζησε τις πρώτες σαράντα ημέρες της ζωής της, μετακινούμενη στη συνέχεια σε διάφορες πόλεις λόγω του επαγγέλματος του πατέρα της που ήταν στρατιωτικός. Στην Καλαμάτα, τον Πύργο, το Μεσολόγγι και τη Ζάκυνθο πήγε στο δημοτικό σχολείο, στη Σύρο στο παρθεναγωγείο και παράλληλα στο σχολείο των καθολικών καλογραιών και στον Βόλο, τη Χαλκίδα και την Αθήνα φοίτησε στο γυμνάσιο. Στις αναμνήσεις των μαθητικών της χρόνων αποτυπώνονται οι διακρίσεις κατά των γυναικών:

Ακολούθησε, ύστερα από το Παρθεναγωγείο της Σύρας, η μαθητεία μου στο γυμνάσιο του Βόλου. Ήμουν μόνη και απόμερα στην τάξη γιατί δεν υπήρχαν τότε ακόμη γυμνάσια θηλέων. [...]

Στην Αθήνα, όπου ετελείωσα το γυμνάσιο, δεν ήταν λιγότερο θλιβερή η τάξη η μουχλή καθώς και τα διαλείμματα. Τα 4-5 κορίτσια δεν είχαμε δικαίωμα να γυμναζόμαστε ή να παίζουμε, είμαστε περιορισμένα σ' ένα εσωτερικό δωμάτιο.¹⁵⁰

Καθοριστική είναι η γονεϊκή στήριξη:

Χρωστώ στους γονείς μου, στη μητέρα μου ιδιαίτερα, ότι όχι μόνο δεν μ' εμπόδισαν να προχωρήσω στις σπουδές μου αλλά και με παραδέχτηκαν, με ενθάρρυναν, υπερήφανοι για την επίδοσή μου. Όμως και ο πατέρας μου, ένας αγαθότατος άνθρωπος, μ' ενθάρρυνε στις σπουδές μου.¹⁵¹

Από το φοιτητικό μητρώο πληροφορούμαστε ότι γράφτηκε στο πανεπιστήμιο στις 5 Οκτωβρίου 1913 με απολυτήριο του Δ' Γυμνασίου Αθηνών και βαθμό «Πάνυ καλώς» (9).¹⁵²

Στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας με έγραψε η μητέρα μου. Με επήγε έως εκεί μ' ένα μόνιππο –δεν θυμάμαι αν το πήραμε στην Ομόνοια ή εμπρός από το σπίτι μας, που ήταν κοντά στον Άγιο Κωνσταντίνο– και με έγραψε στη Φιλοσοφική Σχολή.¹⁵³

Στην αρχαιολογία θα τη στρέψει η «πνευματική απόλαυση» των μαθημάτων του

¹⁴⁹ Καρούζου 1984α: 50.

¹⁵⁰ Ο.π. 8-9.

¹⁵¹ Ο.π. 9.

¹⁵² Ζιώγου-Καραστεργίου 1988: 163.

¹⁵³ Καρούζου 1984α: 11.

Χρήστου Τσουντα,¹⁵⁴ την οποία δεν μπορούσαν να μοιραστούν οι συμφοιτήτριες και οι συμφοιτητές της με ταπεινή καταγωγή, όπως σχολιάζει με υπεροψία:

Λιγοστά ήταν τα κορίτσια που φοιτούσαν και τα περισσότερα ασήμαντα. [...] οι περισσότεροι φοιτητές ήταν επαρχιώτες, για την ακρίβεια θα έλεγα γυιοι χωρικών. Στη δική μας ομάδα, των κάπως φωτισμένων, προήδρευε ο παλαιότερος και κάπως ελεύθερος σκοπευτής, αλλά γνήσιος πνευματικός άνθρωπος, ο Γιάννης Μηλιάδης [...] Απ' όλη τη συντροφιά μας διακρινόταν τότε για την πρώιμη σοφία του και τα άλλα χαρίσματά του ο Χρήστος Καρούζος. [...] Όσο για το πλήθος των φοιτητών ο Τσουντας είχε σχηματίσει μια στηριγμένη γνώμη: «Δεν μ' ενδιαφέρει ότι δεν έχουν γνώσεις, είναι όμως ανίκανοι να σκεφθούν λογικώς», μου εκμυστηρεύτηκε στον σκοτεινό τότε προθάλαμο του Μουσείου. [...]

Όσο για το φοιτητικό αναγνωστήριο στην Εθνική Βιβλιοθήκη δεν είχα τη διάθεση αλλά ούτε την υπομονή να το πλησιάζω. Η ακαταστασία και η ρυπαρότητα μ' εκρατούσαν μακριά, εσύχναζα μόνο ταχτικά στο άλλο αναγνωστήριο, το προορισμένο για τους κάπως επισημότερους και εδιάβαζα κυρίως λογοτεχνία.¹⁵⁵

Στο δεύτερο έτος των σπουδών της αρρωσταίνει από πνευμονία και αναρρώνει στο σανατόριο της Πάρνηθας,¹⁵⁶ όπου θα γνωρίσει και θα περιγράψει σε δύο διηγήματα τη μοίρα των φυματικών.¹⁵⁷ Στη συνέχεια εργάζεται ως έκτακτη ταχυδρομική υπάλληλος (8 Αυγούστου 1918 – 31 Μαρτίου 1921)¹⁵⁸ και παρακολουθεί την Πρακτική Σχολή της Ιστορίας της Τέχνης (1919-1920), την οποία είχε ιδρύσει η Αρχαιολογική Εταιρεία ύστερα

¹⁵⁴ Ο.π. και Τσαγκαρουσιάνος 2007: 214.

¹⁵⁵ Καρούζου 1984α: 12. Σύμφωνα με το μητρώο τα ονόματα, ο τόπος γέννησης, το επάγγελμα πατέρα, το σχολείο και ο βαθμός απολυτηρίου των φοιτητριών που γράφτηκαν στη Φιλοσοφική την ίδια χρονιά είναι τα εξής: Σταματίνα Πατρικίου: Κεφαλλονιά – κτηματίας – Γυμνάσιο Κέρκυρας – «Καλώς» (7), Ειρήνη Βαρούχα: Πάρος – κτηματίας – Δ' Γυμνάσιο Αθηνών – «Άριστα» (9,50), Αλεξάνδρα Ξύδη: Αθήνα – δικηγόρος – Δ' Γυμνάσιο Αθηνών – «Λίαν καλώς» (8,50), Ερμίνια Φραντζή: Μυτιλήνη – έμπορος – Δ' Γυμνάσιο Αθηνών – «Καλώς» (6), Ελισάβετ Ροζάκη: Αρεόπολη – αποβιώσας – Γυμνάσιο Γυθείου – «Πάνυ καλώς» (7,50) (Ζιώγου-Καραστεργίου 1988: 163).

¹⁵⁶ Καρούζου 1984α: 11.

¹⁵⁷ Παπασπυρίδη 1916α, 1916β.

¹⁵⁸ Οι ημερομηνίες που αφορούν την ίδια και τον Καρούζο προέρχονται από Πετράκος σε Καρούζου 2011, τόμ. 2: xi-xv και Πετράκος 1995 αντίστοιχα.

από πρόταση του υπουργείου.¹⁵⁹ Λίγο αργότερα διορίζεται στην Αρχαιολογική Υπηρεσία ως επιμελήτρια α' τάξεως (17 Φεβρουαρίου 1921) και τοποθετείται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Εκεί «κάποια μυστική κλίση» θα τη φέρει «ξεχωριστά στις προθήκες των αγγείων»,¹⁶⁰ την τέχνη των οποίων θα αποδώσει με τον στίχο του Κωστή Παλαμά «το πνεύμα και στο χώμα λάμπει».¹⁶¹ Μετατίθεται στην Κρήτη (16 Οκτωβρίου 1923), για να βοηθήσει τον Στέφανο Ξανθουδίδη, όμως δεν θα μείνει πολύ, καθώς φροντίζει να επανέλθει στην Αθήνα λόγω οικογενειακών υποχρεώσεων, πράγμα που αργότερα θα θεωρήσει λάθος.¹⁶² Η ίδια δεν θυμάται αν η επίσης σύντομη παραμονή της στην Ερέτρια προηγήθηκε ή ακολούθησε εκείνη στην Κρήτη¹⁶³ μέχρι την επιστροφή της στο Εθνικό Μουσείο (10 Σεπτεμβρίου 1924).

Ως δασκάλους της αναγνωρίζει τον Ernst Buschor και τον John Beazley: το «ευχάριστο χρέος» να τους ανοίγει τις προθήκες και τα συρτάρια θα της μάθει να χαίρεται τα «ποιήματα» της αττικής κεραμικής.¹⁶⁴ Συγχρόνως γνωρίζει και συνδέεται με μακρόχρονη φιλία, μεταξύ άλλων, με τη Gisela Richter, τότε διευθύντρια του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης, και τον Emil Kunze, μετέπειτα ανασκαφέα της Ολυμπίας και διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.¹⁶⁵ Στον κύκλο των γνωριμιών της ανήκαν επίσης επιφανείς εκπρόσωποι του ελληνικού πνευματικού κόσμου, όπως ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Άγγελος και η Εύα Σικελιανού, ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης, ο Γιάννης και η Ρόζα Ιμβριώτη. Με ιδιαίτερη εκτίμηση μιλά για την Αύρα Θεοδωροπούλου:

Η εικόνα της Αύρας Θεοδωροπούλου μένει πάντα ζωντανή στη θύμησή μου. Συνδύαζε τη μόρφωση, την πνευματικότητα με την κοινωνική δράση. Στάθηκε η πρώτη, ύστερ' από την Καλλιρρόη Παρρέν, που επισήμανε τη θλιβερή εικόνα των άπραγων αναιμικών κοριτσιών που περίμεναν στο σπίτι τον γαμπρό και συνιστούσε τη μόρφωση και την εργασία. [...] Συχνά ερχόταν η Αύρα και στις συγκεντρώσεις του

¹⁵⁹ Πετράκος 1987: 122.

¹⁶⁰ Πατρίδες (1895), Καρούζου 1984α: 13.

¹⁶¹ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1946: 1159.

¹⁶² Καρούζου 1984α: 16, Πετράκος σε Καρούζου 2011, τόμ. 2: xi.

¹⁶³ Καρούζου 1984α: 18.

¹⁶⁴ Ο.π. 14.

¹⁶⁵ Ο.π. 14-15, 17-18.

«Εκπαιδευτικού Ομίλου» γιατί συνδεόταν με τον Δημήτρη Γληνό, αλλά και με τον Αλέξανδρο Δελμούζο, αργότερα και με εμάς τους νεώτερους.¹⁶⁶

Εικόνα 20. Ανασκαφή των Percy και Annie Ure στη Ριτσώνα Βοιωτίας, 1922· η Σέμνη Καρούζου στην πρώτη σειρά και και πίσω της η Annie Ure (The Ure Museum of Greek Archaeology, University of Reading, www.reading.ac.uk/Ure/collection/history.php).

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας της στο Εθνικό Μουσείο αναγορεύεται διδάκτωρ με θέμα της διατριβής *Ο τεχνίτης των καλάμων των λευκών ληκύθων και εισηγητή τον Χρήστο Τσουντα* (12 Ιουνίου 1925).¹⁶⁷ Στο μουσείο θα μείνει μέχρι τις 9 Ιουλίου 1930, με διακοπή το 1928-1930 για σπουδές με υποτροφία Humbolt στο Μόναχο

¹⁶⁶ Ο.π. 17-18.

¹⁶⁷ *Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών 1924-1929, συνεδρίες 12^η, 6 Φεβρουαρίου 1925, 20^η, 12 Ιουνίου 1925, τόμ. 14: 42, 92* (pergamos.lib.uoa.gr/dl/read?pid=uoadl:44354, <http://pergamos.lib.uoa.gr/dl/object/uoadl:44451>), βλ. και Παπασπυρίδη 1923.

και το Βερολίνο, όπου παρακολουθεί μαζί με τον Καρούζο μαθήματα ελληνορωμαϊκής αρχαιολογίας και ιστορίας της δυτικής τέχνης.¹⁶⁸ Τον χειμώνα του 1929-1930 θα βρεθεί στην Ιταλία· εκεί, «ύστερ' από την εμπειρία της γερμανικής ιστορίας και τέχνης και της γνώσης των νεώτερων μνημείων», θα τη θερμάνει «ένα νέο ρομαντικό πάθος».¹⁶⁹ Τις εντυπώσεις των περιηγήσεών της στη Ρώμη, τη βόρεια Ιταλία και τη Μεγάλη Ελλάδα θα δημοσιεύσει σε επιφυλλίδες (1957-1964), επιλογή των οποίων θα εκδώσει σε βιβλίο, με σκοπό να μεταφέρει

την εμπειρία ότι η γνώση των μνημείων της αρχαίας Ρώμης, αλλά και της νεώτερης Ιταλίας, που μεταλαμπάδευσαν στα νεώτερα χρόνια τον ελληνικό πολιτισμό, δεν επλούτισε τον ελληνικό πνευματικό ορίζοντα, όπως με δημιουργική έξαρση έγινε στην Ευρώπη στα νεώτερα χρόνια.¹⁷⁰

Ενώ βρίσκεται στη Γερμανία, προάγεται σε έφορο αρχαιοτήτων β' τάξεως (9 Ιουλίου 1930), επιστρέφει την ίδια χρονιά στην Ελλάδα, παντρεύεται με τον Καρούζο (22 Δεκεμβρίου) και μετατίθεται λόγω προαγωγής στον Βόλο και κατόπιν στο Ναύπλιο.¹⁷¹ Μελετά το ιερό της Επιδάυρου και αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για τη διάσωση των ιστορικών κτιρίων του Ναυπλίου: «Καθώς είχα μιαν εμπειρία από μικρές ιταλικές πόλεις και ύστερ' από την εκμάθηση της ιστορίας της τέχνης, έβλεπα πόσο σπουδαίο ήταν να συντηρηθή η ιστορική, ευγενής τούτη πολιτεία».¹⁷² Η επάνοδός της στο Εθνικό Μουσείο (17 Οκτωβρίου 1932), ως υπεύθυνης της συλλογής των αγγείων και μικροτεχνημάτων, μετά τη μετακίνηση του προκατόχου της, του Ευαγγελίδη, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, συναντά αντιδράσεις:

Ο μόνος υποψήφιος για την μετάθεση στην Εφορεία των αγγείων του Εθνικού Μουσείου ήταν ο Χρήστος Καρούζος, που είχε πριν από μένα προβιβαστή. Όμως αυτός παραιτήθηκε δηλώνοντας και παρακαλώντας να καταλάβω εγώ αυτή τη θέση ώστε να έχει αυτός μιαν στέγη στην Αθήνα, είχε άλλωστε το επιχείρημα ότι, καθώς εγώ είχα ειδικευθή στα αγγεία, θα ήμουν περισσότερο αποδοτική. Ήμουν όμως

¹⁶⁸ Καρούζου 1984α: 19-23.

¹⁶⁹ Ο.π. 22.

¹⁷⁰ Καρούζου 1983: 253-254.

¹⁷¹ Καρούζου 1984α: 23-26.

¹⁷² Ο.π. 25, βλ. λεπτομερέστερα Καρούζου 1979α.

γυναίκα και η ζηλοφθονία ήταν ευκολώτερη, όμως χωρίς αποτέλεσμα εστάθηκε.¹⁷³

Μεταξύ ανασκαφής και μουσείου ο Καρούζος προτιμούσε το δεύτερο, ιδιαίτερα μετά τις σπουδές του στην ιστορία της τέχνης στη Γερμανία, και γι' αυτό επιθυμούσε μια θέση στην Αθήνα. Ο γάμος του διπλασίασε το πρόβλημα, γιατί και η γυναίκα του είχε τις ίδιες βλέψεις.¹⁷⁴ Η μετάθεσή της έγινε δυνατή με φωτογραφικό νόμο, ο οποίος προέβλεπε την πλήρωση μιας θέσης εφόρου στο Εθνικό Μουσείο, καθώς και της θέσης του διευθυντή, η οποία προοριζόταν για τον Νικόλαο Μπέρτο, προϊστάμενο Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του υπουργείου Παιδείας και πρώην έφορο:

Εἰς τὴν κενὴν θέσιν τοῦ ἐφόρου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου μετατίθεται εἰς τῶν ἐν ἀρχαιολογικῇ περιφερείᾳ ὑπηρετούντων ἐφόρων ἀρχαιοτήτων μετὰ γνώμην τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.

Εἰς τὴν κενὴν θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου διορίζεται τῇ αἰτήσῃ του, διὰ Π. Διατάγματος ἐκδιδομένου παρὰ τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας καὶ τῶν Θρησκευμάτων, παραιτούμενος τῆς θέσεως ἣν κατέχει, ἐπὶ μισθῷ καὶ ἀποδοχαῖς τακτικοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τακτικός καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας ἢ τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἢ Θεσσαλονίκης ἢ Διευθυντὴς τῆς Κεντρικῆς Υπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ἐὰν ἔχῃ πενταετὴ προϋπηρεσίαν ἐφόρου ἀρχαιοτήτων, πρὸς δὲ ἀποδεδειγμένην αἰσθητικὴν μόρφωσιν καὶ διοικητικὴν ἰκανότητα.¹⁷⁵

Ο Μπέρτος, φίλος του ζεύγους, τελικά δεν κατόρθωσε να καταλάβει τη θέση,¹⁷⁶ ωστόσο η ρύθμιση προκάλεσε αντιδράσεις, διότι καταργούσε τις κατ' αρχαιότητα μεταθέσεις στην Αθήνα και τη μισθολογική ισοτιμία των εφόρων¹⁷⁷ και καθιστούσε τη στελέχωση του Εθνικού Μουσείου αντικείμενο αθέμιτης συναλλαγής, όπως υποστήριζε

¹⁷³ Καρούζου 1984α: 26.

¹⁷⁴ Πετράκος 1995: 32.

¹⁷⁵ Ν. 5329/1932, άρθ. 1, παρ. 4-5.

¹⁷⁶ Πετράκος 2013, τόμ. 2: 44.

¹⁷⁷ Ν. 5329/1932, άρθ. 1, παρ. 1-2.

ο Μηλιάδης.¹⁷⁸ Με επιστολή του στον τύπο ο Μαρινάτος γνωστοποίησε την αντίθεσή του και συγχρόνως την υποψηφιότητά του για τη θέση του διευθυντή:

Ἐρωτῶ ἀπλῶς διατί, ἐφ' ὅσον ἀγωνιζόμεθα ἀπεγνωσμένως τόσα χρόνια τώρα οἱ ἔφοροι ἀρχαιοτήτων χωρὶς νά κατορθώσωμεν τήν παραμικράν βελτίωσιν τῆς θέσεώς μας, διατί ἄραγε ὁ ἔφορος ὁ διορισθησόμενος διευθυντής τοῦ ἐθνικοῦ μουσείου νά ἔχη μόνος αὐτός ἀπολαυάς καθηγητοῦ πανεπιστημίου; [...] Ἄν ὅμως πρόκειται ἡμεῖς νά ἐργαζώμεθα εἰς τὰς ἐπαρχίας, πραγματικοί σκλάβοι τῆς ἐπιστήμης καί τοῦ καθήκοντος, ἄλλοι δέ νά κάμνουν τήν δουλίτσα των ἀπό μέσα ἀπό τὰ γραφεῖα τῶν ὑπουργείων μέ νόμους κατὰ παραγγελίαν, τότε ἀγνοῶ ἂν μπορῇ νά σταθῇ καμμία ἔννοια δικαίου.¹⁷⁹

Ὅπως ἦταν αναμενόμενο, το ζεύγος τάχθηκε υπέρ του νόμου, ώστε να υπογράψουν, μαζί με τον φίλο τους Στρατή Παρασκευαΐδη, υπόμνημα με το οποίο υποστήριζαν ότι ο Γεώργιος Οικονόμος, καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντής του Εθνικού Μουσείου (1930-1933), επιφορτισμένος «καί μέ ἄλλας ἐκτός τῆς καθηγεσίας ποικίλας ἀσχολίας δέν ἦταν δυνατόν παρὰ μέρος μόνον τοῦ χρόνου του καί τοῦ ἐνδιαφέροντός του ν' ἀφιερώνει εἰς τό Ἐθν. Μουσεῖον» και ζητούσαν να καταργηθεῖ ο «φεουδαλικός θεσμός» της διεύθυνσης μουσείων ἀπό πανεπιστημιακούς. Με αὐτόν τον τρόπο χρησιμοποιούσαν το ορθό αἶτημα της τοποθέτησης διευθυντή στο Εθνικό Μουσείο με πλήρη και αποκλειστική απασχόληση ὄχι για να διεκδικήσουν την προκήρυξη νέων θέσεων, αλλά για να δικαιολογήσουν τον διορισμό ἐξωτερικῶν προσώπων και την ανισότητα αποδοχῶν, με το επιχείρημα ὅτι, αν και «τό σύνολον τοῦ κλάδου ἐξακολουθῇ νά παραμένῃ δυστυχῶς εἰς τήν ἰδίαν ἀφόρητον οἰκονομικήν στενοχωρίαν, ἀνεγνωρίσθη ἔστω καί μία μόνη πρός τό παρόν θέσις ἀρχαιολογική ἰσόβαθμος μέ καθηγητικήν τοῦ Πανεπιστημίου».¹⁸⁰ Την ἀνάμιξη του Μπέρτου εἶχε παραδεχτεί ο ἴδιος ο Καρούζος σε επιστολή του προς τον Μηλιάδη:

¹⁷⁸ Αδημοσίευτο σχέδιο υπομνήματος προς τον υπουργό Παιδείας και το Αρχαιολογικό Συμβούλιο (χωρίς ἡμερομηνία), ἀρχεῖο Γιάννη Μηλιάδη, Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (αναφέρεται ἀπό τη Σακκά 2002: 57).

¹⁷⁹ *Ελεύθερον Βήμα*, 25 Μαρτίου 1932, 3 (παρατίθεται ἀπό τη Σακκά 2002: 57, σημ. 185, βλ. και Βλαχόπουλος 2014: 350, Πετράκος 1995: 33).

¹⁸⁰ Υπόμνημα προς τον υπουργό Παιδείας (χωρίς ἡμερομηνία), ἀρχεῖο Γιάννη Μηλιάδη, Α' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (παρατίθεται ἀπό τη Σακκά 2002: 57, βλ. και Πετράκος 1995: 33).

Έτσι διευθυντές Μουσείου μπορούν να γίνουν ο Οικονόμος, ο Αρβανιτόπουλος, ο Ρωμαίος, ο Κουρουνιώτης και ο Μπέρτος. Ο πρώτος εκλήθη από τον Υπουργό και αρνήθηκε προτιμώντας το Πανεπιστήμιο, ο Αρβανιτόπουλος δεν λογαριάζεται, ο Ρωμαίος για την ώρα επίσης. Μένουν ο Κουρουνιώτης και ο Μπέρτος. Ο πρώτος διστάζει ανησυχώντας ακόμα για τις πιστώσεις και την Ελευσίνα, ο Μπέρτος όμως θέλει (αυτός άλλωστε και ενήργησε για το νόμο με τη συγκατάθεσή μας, δηλαδή εμένα και της Σέμνης). Ακόμα, για να είμαι [...] ειλικρινής μαζί σου, χρεωστώ να σε ειδοποιήσω ότι η Σέμνη θα υποβάλει αίτηση ζητώντας να 'ρθη στο Μουσείο.¹⁸¹

Ο Μηλιάδης θεώρησε τον Καρούζο εμπνευστή ενός καταστροφικού νόμου, αν και τον διαβεβαίωνε ότι τα κίνητρά του κατά της Σέμνης δεν ήταν προσωπικά. Κατά της μετάθεσης υπέβαλαν κοινή αναφορά ο Μαρινάτος, ο Ιωάννης Παπαδημητρίου και ο Νικόλαος Πλάτων, δίχως να επιτύχουν να την αποτρέψουν.¹⁸² Ο πρώτος κατονομάζει τα μέλη του υπηρεσιακού συμβουλίου: «τά πράγματα τά 'κανε ο Μπέρτος [...] Ό πρωτοστατήσας υπέρ αυτής είναι ο Κουγέας, Κωνστανταράκης, Μπέρτος και [...] Παντζάρης»¹⁸³ και ο Μηλιάδης σημειώνει ότι, για να πραγματοποιηθεί η μετάθεση «έχρειάσθη ν' αλλάξει ο νόμος ο προστατεύων τήν αρχαιότητα».¹⁸⁴

Στο Εθνικό Μουσείο, όπου θα εργαστεί μέχρι τη συνταξιοδότησή της, προαγόμενη σε έφορο α' τάξεως (2 Δεκεμβρίου 1935) και γενική έφορο (14 Σεπτεμβρίου 1961), η Καρούζου επιδίδεται με ζήλο στην ταύτιση, ταξινόμηση και καταλογογράφηση «ανοιγοκλείνοντας συρτάρια σε ογκώδεις προθήκες, όπου προσπαθούσε να τακτοποιήσει τα φύρδην-μίγδην χυμένα χειροτεχνήματα και αγγεία»,¹⁸⁵ καθώς θεωρούσε την καταγραφή προαπαιτούμενο κάθε μελέτης¹⁸⁶ –έργο που θα αποδειχθεί

¹⁸¹ 27 Μαρτίου 1932, αρχείο Γιάννη Μηλιάδη, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (παρατίθεται από τη Σακκά 2002: 57-58, σημ. 187).

¹⁸² Επιστολή προς τον Καρούζο, 4 Απριλίου 1932 (αναφέρεται από τον Πετράκο 1995: 33).

¹⁸³ Επιστολή προς τον Μηλιάδη, 19 Ιουλίου 1932 (αναφέρεται από τη Σακκά 2002: 58, σημ. 188).

¹⁸⁴ «Η μετάθεσις της Εφόρου Αρχαιοτήτων Σέμνης Παπασπυρίδου», επιστολή του Μηλιάδη στο *Ελεύθερον Βήμα* (12 Οκτωβρίου 1932: 3) ύστερα από δημοσίευση σχετικής ανακοίνωσης του υπουργείου Παιδείας και καταγγελία της μετάθεσης από την ίδια την εφημερίδα («Σημειώματα», 10 Οκτωβρίου 1932: 3, αναφέρεται από τη Σακκά 2002: 58, σημ. 189).

¹⁸⁵ Ρωμιοπούλου 1997: 41.

¹⁸⁶ Ζερβουδάκη 1997: 27, Καρούζου 1984α: 26-27, Ρωμιοπούλου 1997: 40.

πολύτιμο για τη διάσωσή τους στην Κατοχή.¹⁸⁷ Η συλλογή εμπλουτίζεται με τα αρχαϊκά αγγεία του Αναγυρούντος, τα οποία και δημοσιεύει.¹⁸⁸ Χάρη στη σθεναρή της στάση ως μάρτυρα κατηγορίας σε δίκη για υπόθεση αρχαιοκαπηλείας το μουσείο αποκτά τον κούρο Κροίοιο.¹⁸⁹ Το 1936 βρίσκεται με τρίμηνη εκπαιδευτική άδεια, μαζί με τον Καρούζο, στη Βιέννη και το Μόναχο:

Στους δρόμους του Μονάχου θορυβούσαν τότε τα μοτοποδήλατα, άγριες φωνές εθνικοσοσιαλιστών κυριαρχούσαν. Ήταν φανερό, αισθανθήκαμε τότε, συγκριτικά ιδιαίτερα με τα παλαιότερα χρόνια στην πόλη τούτη, ότι κάποιας βαρβαρότητας την αρχή εσήμαιναν όλα αυτά, τα τόσο ηχηρά και αφόρητα.¹⁹⁰

Κατά τη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου συμμετέχει στην επίβλεψη της απόκρυψης των αρχαιολογικών συλλογών¹⁹¹ και αμέσως μετά τη ναζιστική εισβολή η ίδια και ο Καρούζος παραιτούνται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο:

Αμέσως ύστερα από την κατάληψη της Ακρόπολης, τον Απρίλη κιόλας του 1941 παρακάλεσαν αυτός και η γυναίκα του με αξιοπρεπή τρόπο να σβηστούν τα ονόματά τους από τον κατάλογο των μελών του γερμανικού Ινστιτούτου. Για μια τόσο ανοιχτή χειρονομία διαμαρτυρίας, που κανείς άλλος Έλληνας ομότεχνος δεν την ακολούθησε, χρειαζόταν τότε όχι λίγη τόλμη, όπως ξέρει ο καθένας που και ένα μόνο μέρος έζησε από την εποχή της Κατοχής στην Ελλάδα. Μόνο χάρη στα ανθρωπιστικά αισθήματα του τοτινού διπλωματικού αντιπροσώπου στην Αθήνα κατωρθώθηκε να παραμεριστούν πραγματικά οι κίνδυνοι, όσους προξένησε μια παραίτηση που ήταν απροκάλυπτη διαμαρτυρία ενάντια στις βάνανυσες και βίαιες μεθόδους του τρίτου Reich.¹⁹²

Η σωζόμενη πρόχειρη επιστολή προς τον Walther Wrede, διευθυντή του

¹⁸⁷ Καρούζου σε Καρούζος και Καρούζου 1981: 13-14 («Η ιστορία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»), Καρούζου 1984α: 31-32, 1984β, Παπασπυρίδη-Καρούζου 1946, Πετράκος 1994α: 87-91.

¹⁸⁸ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1963.

¹⁸⁹ Καρούζου 1984α: 28-29.

¹⁹⁰ Ο.π. 30.

¹⁹¹ Στις Επιτροπές Απόκρυψης και Ασφάλισης συμμετείχαν και οι άλλες δύο γυναίκες της Υπηρεσίας, η Κωνσταντίνου από το Εθνικό Μουσείο και η Βαρούχα από το Νομισματικό· βοήθησαν επίσης το τεχνικό προσωπικό και στο Εθνικό Μουσείο αρχαιολόγοι των ξένων σχολών και η Αθηνά Καλογεροπούλου (Καρούζου 1984α: 31-32, Πετράκος 1994α: 81-82).

¹⁹² Emil Kunze, «Χρήστος Καρούζος, 14.3.1900 – 30.3.1967», σε Καρούζος 1972: xxiii.

Γερμανικού Ινστιτούτου της Αθήνας και ακραιφνή ναζί, αναφέρει:

Απρίλιος 1941. Προς τόν κ. Wrede κλπ. Θά σᾶς εἴμεθα πολύ εὐγνώμονες, ἂν φροντίσετε νά διαβιβασθῇ ἀσφαλῶς εἰς τήν ἐν Βερολίνῳ κεντρικὴν Δ/νσιν τοῦ Ἰνστιτούτου ἢ ἐσώκλειστος παραίτησίς μας ἀπὸ τῆς ιδιότητός μας ὡς μελῶν αὐτοῦ. Σ. Κ., Χ. Κ.

Ἰνστιτούτον. Βερολῖνον. Διὰ τῆς παρούσης μας ἀνακοινούμεν ὑμῖν ὅτι δέν ἐπιθυμοῦμεν πλέον νά ἀνήκομεν εἰς τὰ μέλη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Γερμανικοῦ Κράτους καί παρακαλοῦμεν ὅπως παύσητε καταλέγοντες ἡμᾶς εἰς τὰ ἀντεπιστέλλοντα μέλη αὐτοῦ. Μετά τιμῆς, Σ. Κ., Χ. Κ.¹⁹³

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής ο Καρούζος διορίζεται διευθυντής του Εθνικού Μουσείου (24 Ιουλίου 1942), αλλά η μετακατοχική εθνοφοροσύνη τον αναγκάζει να παραιτηθεί (12 Ιουλίου 1948):

Ἄνθρωποι που θα ἦταν ἑτοιμοὶ νὰ υπηρετήσουν κάθε αυταρχικὸ καθεστῶς, ἔριχναν γιὰ μας, που εἴχαμε σταθῇ ὀρθοὶ ὅλα τὰ χρόνια, τὴ βρισιά τοῦ κομμουνιστῆ –ἦταν μὴ γνωστὴ μέθοδος γιὰ ἐξολόθρευση. Ἐνας-ἕνας οἱ δημοκρατικοὶ ἄνθρωποι ἔχαναν τὶς θέσεις τους, εμεῖς εμεῖναμε, ὅμως ἡ μεταχείρισή μας ἦταν οδυνηρή.¹⁹⁴

Με τον αναδιορισμό του Καρούζου (9 Μαΐου 1949) το ζευγάρι θα αφιερώσει το υπόλοιπο της συνυπηρέτησής του στην αναδιοργάνωση του μουσείου. Κατά τη διάρκεια της δεύτερης θητείας του ως διευθυντὴ Ἀρχαιοτήτων ο Μαρινάτος (1955-1958) θα στραφεί ὄχι μόνο ἐναντίον τῶν παλιῶν τοῦ ἀντιπάλων (τοὺς οἱποῖους τῶρα ἀποκαλοῦσε «ἀνθρώπους τῶν ορέων», ἐννοώντας τὸν Καρούζο καὶ κυρίως τὸν Μηλιάδη¹⁹⁵ που υπῆρξε ἐθνοσύμβουλος τῆς Πολιτικῆς Επιτροπῆς Εθνικῆς Ἀπελευθέρωσης, γνωστῆς ὡς Κυβέρνησης τοῦ Βουνού),¹⁹⁶ ἀλλὰ καὶ τῶν νεότερων ἀρχαιολόγων:

Μέ τούς πολέμους καὶ τήν δυστυχίαν παρουσιάσθησαν συμπτώματα ὅχι εὐχάριστα. Πολλοὶ ἀπὸ τούς παλαιότερους ὑπαλλήλους, οὐχὶ βεβαίως ὅλοι, παρουσίασαν

¹⁹³ Παρατίθεται ἀπὸ τὸν Πετράκο 1995: 62.

¹⁹⁴ Καρούζου 1984α: 37, βλ. ἐκτενέστερα Πετράκος 1995: 80, 87-91.

¹⁹⁵ Κωνσταντινόπουλος 1989: 51.

¹⁹⁶ Παπακώστας: 60-62, Πετράκος 1994α: 129-130, 1995: 93-94, 2013, τόμ. 1: 363.

ἀποθάρρυνσιν. Οἱ νέοι επιμεληταί, ὥς εἶναι ἐπόμενον, παρουσίασαν ἔλλειψιν πείρας καὶ δειλίαν (πολλοὶ ἀνήκουν εἰς τὸ λεγόμενον ἀσθενὲς φύλον).¹⁹⁷

Το «ασθενές» φύλο εκπροσωπούσαν τότε η Καρούζου, η Βαρούχα, η Κωνσταντίνου, η Μαραβά και οι νεότερες Ευαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Βαρβάρα Φιλιππάκη, Κάντω Φατούρου-Ησυχάκη και Αγγελική Ανδρειωμένου, που είχαν διοριστεί το 1956 μετά την κατάργηση των μεταξικών απαγορεύσεων.¹⁹⁸ Λίγες ημέρες πριν από το δημοσίευμα του Μαρινάτου «Ομάς [13] γυναικών αρχαιολόγων εκτός Υπηρεσίας», κατήγγελλε την απουσία επιστημονικής έρευνας και θέσεων εργασίας και την εγκατάλειψη των μνημείων: «Μια τέτοια εικόνα αθλιότητας δε μπορεί να προσελκύσει νέους ανθρώπους που έχουν τη λαχτάρα να δουλέψουν και να δημιουργήσουν κάτι καλύτερο».¹⁹⁹

Η επανέκθεση του Εθνικού Μουσείου θα μείνει ανολοκλήρωτη λόγω της υποχρεωτικής συνταξιοδότησης του ζεύγους το 1964 σύμφωνα με νομοθετικό διάταγμα, το οποίο όριζε την τριακοπενταετία ως ανώτατο όριο δημόσιας υπηρεσίας.²⁰⁰ Με το ίδιο διάταγμα απολύθηκαν αυτοδίκαια και οι έφοροι Ιωάννα Κωνσταντίνου και Χαράλαμπος Μακαρόνας. Σε όλους απονεμήθηκε τιμητικά ο τίτλος της θέσης την οποία κατείχαν και τους εκφράστηκε η βασιλική ευαρέσκεια για τη μακρά και ευδόκιμη υπηρεσία τους.²⁰¹

Τρία χρόνια νωρίτερα είχαν δημιουργηθεί τρεις θέσεις γενικών εφόρων,²⁰² στις οποίες διορίστηκαν κατά σειρά ο Καρούζος, ο Παπαδημητρίου και η Καρούζου, ενώ ο τέταρτος υποψήφιος, ο έμπιστος του Μαρινάτου Μάρκελλος Μιτσός, κρίθηκε ότι υστερούσε τόσο από άποψη ουσιαστικών προσόντων όσο και αφοσίωσης στο

¹⁹⁷ «Η οργάνωσις των αρχαιοτήτων μας», άρθρο του Μαρινάτου στην *Καθημερινή*, 22 Οκτωβρίου 1957 (αναφέρεται από τον Πετράκο 1995: 126, 211, σημ. 166).

¹⁹⁸ Πετράκος 1982: 52, 101, 1995: 211 σημ. 167, 2013, τόμ. 1: 416. Οι γυναίκες μπορούσαν τώρα «νά ασκῶσι πάντα τὰ δημόσια λειτουργήματα, ἐξαιρέσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν, καὶ νά διορίζωνται εἰς πάσας τὰς θέσεις πολιτικῶν ὑπαλλήλων τοῦ Κράτους ἢ Νομικῶν Προσώπων Δημοσίου Δικαίου ἐπὶ ἴσοις ὅροις μέ τοὺς ἄνδρας» (Ν. 3192/1955, ἀρθ. 1).

¹⁹⁹ Επιστολή στο *Βήμα*, 12 Οκτωβρίου 1957 (αναφέρεται από τον Πετράκο 1995: 211, σημ. 167).

²⁰⁰ Ν.Δ. 4352/1964, ἀρθ. 1, παρ. 1.

²⁰¹ Πετράκος 1995: 147, 167.

²⁰² Ν.Δ. 4177/1961, ἀρθ. 1.

υπηρεσιακό καθήκον.²⁰³ Ο Μιτσός, λόγω και προηγούμενων διαφορών με τον Καρούζο, μήνυσε την Καρούζο με την κατηγορία ότι δήλωσε ψευδή ημερομηνία γέννησης, για να παρατείνει την παραμονή της στην υπηρεσία, και τον ίδιο ότι συνήργησε στη χρήση ψευδούς βεβαίωσης (1963). Ο ενάγων υποστήριξε ότι η παράνομη παραμονή της του προκάλεσε ηθική και οικονομική βλάβη, διότι τον απέκλεισε από τη θέση του γενικού εφόρου. Ο Καρούζος απαλλάχθηκε με βούλευμα, ενώ η Καρούζο κρίθηκε ένοχη στο δικαστήριο. Όταν έληξε η υπόθεση, είχαν και οι δύο συνταξιοδοτηθεί και η δικαίωση του μηνυτή επισκιάστηκε από την αρνητική εντύπωση την οποία προκάλεσε στην αρχαιολογική κοινότητα η ενέργειά του, σύμφωνα άλλωστε με την πρότερη πολιτεία του.²⁰⁴

Με υπουργική απόφαση συνέχισαν να εργάζονται αμισθί στο μουσείο διατηρώντας σχεδόν όλες τις αρμοδιότητές τους, καθώς και τα γραφεία τους.²⁰⁵ Η αναπόφευκτη σύγκρουση με τον νέο διευθυντή Βασίλειο Καλλιπολίτη, ο οποίος στην πραγματικότητα ήταν υποχρεωμένος να συνδιοικεί, επιδείνωσε την κατάσταση της υγείας του Καρούζο και στο νοσοκομείο τον έφθειρε ακόμη περισσότερο η καθημερινή εξιστόρηση επουσιωδών και αναμενόμενων συμβάντων που του μεταφέρονταν διογκωμένα.²⁰⁶

Ο ανίδεος (και κάπως ευήθης αλλά φθονερός) Έφορος που αναδείχτηκε τόσο απότομα σε Δ/τή του Εθνικού Μουσείου, ώστε έφτασε να επικρίνει κάθετι που είχε γίνει και μας ζητούσε ν' απολογηθούμε. Η αγανάκτηση του Χρήστου είχε το θλιβερό της αποτελεσμα, κυρίως γιατί, όπως ετονίσαμε, του ήταν αδύνατο να φύγει χωρίς να παραδώσει ένα πολύτιμο υλικό. Σε λίγο καιρό, όταν η στάση του μικρού αρχαιολόγου έγινε περισσότερο αφόρητη, ένα βαρύ μοιραίο έμφραγμα έριξε κάτω τον Χρήστο και, ύστερ' από τριών μηνών νοσηλεία στον «Ευαγγελισμό», άφησε εκεί ένα πρωινό του Μάρτη 1967 την τελευταία πνοή του. Μερικοί τον μακάρισαν όταν, ύστερ' από λίγες ημέρες, κηρύχτηκε η δικτατορία των συνταγματαρχών, δεν είχαν όμως δίκιο. Αν εζούσε θα ήταν στα πικρά χρόνια που ακολούθησαν ένας γενναίος μαχητής, ένα παράδειγμα. Άφησε εξ άλλου ατέλειωτα σπουδαία έργα. Η ασχολία

²⁰³ Πετράκος 1995: 147.

²⁰⁴ Ο.π. 147-149, Πετράκος 2013, τόμ. 1: 446.

²⁰⁵ Καρούζο 1984α: 44, Πετράκος 1995: 155.

²⁰⁶ Πετράκος 1995: 155-156.

του με την αρχαία τέχνη και τους αθάνατους συγγραφείς θα ήταν μια παρηγορία, ένας άγιος σκοπός.²⁰⁷

Εικόνα 21. Η Σέμνη και ο Χρήστος Καρούζος τη δεκαετία του 1960 (Πετράκος 2001: 3).

Χάρη στους συνταγματάρχες ο Μαρινάτος είχε ακόμη μια ευκαιρία να πατάξει, από τη θέση του γενικού διευθυντή Αρχαιοτήτων (1967-1973), τους «κομμουνιστοσυμμορίτες». Λίγο πριν από το πραξικόπημα είχε υπαινιχθεί εμπλοκή του προκατόχου του, Ιωάννη Κοντή, σε αρχαιοκαπηλεία και ζητούσε δικαστική έρευνα: «Ποιούμαι ἔκκλησιν ὅπως διευκολυνθοῦν οἱ ἐπιθυμοῦντες νά ὁμιλήσουν καί μή

²⁰⁷ Καρούζου 1984α: 44-45.

τολμώντες».²⁰⁸ Με την επιβολή της δικτατορίας ο Κοντής τέθηκε σε διαθεσιμότητα και διεξήχθη έρευνα για τον ίδιο και τον προκάτοχό του, τον Παπαδημητρίου. «Οι «επιθυμούντες να ομιλήσουν και μη τολμώντες» τόλμησαν και μίλησαν. Κάθε απόγευμα, μετά την 21^η Απριλίου, στο πεζοδρόμιο του Βυζαντινού Μουσείου έβλεπε κανείς μοναχικούς περιπατητές. Περίμεναν τη σειρά τους για να καταθέσουν την «αλήθεια τους» στον στρατιωτικό κομισάριο της Υπηρεσίας».²⁰⁹

Μετά την εκκαθάριση της Υπηρεσίας²¹⁰ ο Μαρινάτος προχώρησε σε διορισμό επιμελητών χωρίς διαγωνισμό,²¹¹ προκειμένου να αποκλείσει τις νεότερες αρχαιολόγους.²¹² Η Καρούζου εξακολουθούσε να βρίσκεται στο στόχαστρό του:

Πρώτο μέλημα του Διευθυντή του Εθνικού Μουσείου «εν αγαστή συμπνοία» με τον Διευθυντή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ήταν να μου απαγορεύσουν ουσιαστικά την είσοδο στους επιστημονικούς χώρους του μουσείου, εκεί που βρίσκονταν τα σχέδια, τα χαρτιά, όλο το υλικό που όφειλα να επεξεργαστώ και να δημοσιεύσω. Η πιο στοιχειώδης αξιοπρέπεια μου επέβαλε να μην ξαναπατήσω στο «Μουσείο» παρά μια φορά από την κύρια είσοδο, πληρώνοντας μάλιστα και εισιτήριο.²¹³

Η συμπαράσταση εκδηλώνεται εκ μέρους των ξένων αρχαιολόγων: οι Karl Schefold και Paul Anderson από το Ελβετικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας συγκεντρώνουν χρήματα προς στήριξη των απολυμένων αρχαιολόγων και οι Emil Kunze, Dieter Ohly και Homman Wedeking την καλούν στη Γερμανία:

Αλλά και σε μένα εστράφηκαν προστατευτικά οι παλαιοί φίλοι. Ο E. Kunze που είχε πια αποχωρήσει με το όριο ηλικίας από το Γερμανικό Ινστιτούτο της Αθήνας και

²⁰⁸ «Η περιπέτεια της αρχαιολογίας», άρθρο του Μαρινάτου στην *Καθημερινή*, 12 Φεβρουαρίου 1967 (αναφέρεται από τον Πετράκο 1995: 162, 215, σημ. 247).

²⁰⁹ Πετράκος 1995: 162.

²¹⁰ Πετράκος 2013, τόμ. 1: 468-469.

²¹¹ A.N. 91/1967, βλ. και Πετράκος 1982: 52, 2013, τόμ. 1: 487.

²¹² Ντούμας 2000: 308.

²¹³ Καρούζου 1984α: 45. Οι περιπέτειες δεν της επέτρεψαν να ολοκληρώσει τον δεύτερο τόμο των *Αγγείων του Αναγυρόντος* (Καρούζου 1984α: 51) και για τον ίδιο λόγο αναγκάστηκε να αναβάλει την έκδοση του *Ανθολογήματος θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*: «Όλο το έτοιμο κείμενο τάφηκε στα χρόνια της απριλιανής δικτατορίας, ούτε θεωρήθηκε τότε από τους πρωτεργάτες της έκδοσης ότι θα συμβιβαζόταν με τη στοιχειώδη αξιοπρέπεια να ζητηθεί παρακλητικά η συνέχισή του» (Καρούζου σε Καρούζος και Καρούζου 1981: 7, «Ανθολόγημα θησαυρών του Εθνικού Μουσείου»).

εγκατασταθή με την οικογένειά του στο Μόναχο, αλλά και οι άλλοι φίλοι του Μονάχου μ' εσυλλογίστηκαν. Ο D. Ohly, παλαιός υποδιευθυντής του Γερμανικού Ινστιτούτου μ' εκάλεσε να εργαστώ στο Μουσείο του Μονάχου που διηύθυνε αυτός. Ο τακτικός καθηγητής της ιστορίας της Ελληνικής τέχνης στο Μόναχο και παλαιός φίλος H. Wedeking ήλθε αμέσως μετά τον θάνατο του Χρήστου να μου προτείνει αν δέχομαι να δώσω εκεί αρκετά μαθήματα. Αφού τον ευχαρίστησα του αρνήθηκα την ευγενική προσφορά λέγοντας ότι δεν είχα ακόμη ψυχικές δυνάμεις για μια τέτοια ευθύνη. Όμως, τον επόμενο χρόνο, όταν επανέλαβε την πρόταση ο H. Wedeking εδέχθηκα, θέλοντας να ξεφύγω από μίαν εφιαλτική ζωή.²¹⁴

Φεύγει κρυφά από την Πάτρα για το Μπρίντεζι και, ύστερα από σύντομη παραμονή στο Γερμανικό Ινστιτούτο της Ρώμης, φτάνει στο Μόναχο. Το ταξίδι «έκανε ν' αφηνιάσουν οι φασίστες της Αθήνας»²¹⁵ και ο «απαίσιος» Μαρινάτος²¹⁶ έτσι, όταν επιστρέφει, κατηγορείται ως κομμουνίστρια, που ταξιδεύει παράνομα στο εξωτερικό για να υπονομεύσει το ελληνικό κράτος, και της απαγορεύεται η έξοδος από τη χώρα:

Όμως τότε έλαμψε η λεβεντιά των Άγγλων καθηγητών της ελληνικής τέχνης. Μ' ένα σημείωμα στην πρώτη σελίδα των "Times" με τον τίτλο "Passport refused" κατάγγειλαν την απαγόρευση, υπενθυμίζοντας τις υπηρεσίες που είχαμε προσφέρει ο Χρήστος και εγώ στο Εθνικό Μουσείο και στην επιστήμη. [...] Δυο μέρες ύστερα μ' εκάλεσαν στην Αστυνομία, εθορυβήθηκα.

[...] Εκεί γνώρισα «εν σμικρώ» τον υπόκοσμο που εδρούσε στη χώρα μας.²¹⁷

Η διεθνής κατακραυγή αναγκάζει τη δικτατορία να άρει την απαγόρευση. Επισκέπτεται αυτοεξόριστους φίλους της στη Λυόν και τη Ρώμη και δίνει διαλέξεις στα Πανεπιστήμια του Τύμπιγκεν και της Γενεύης. Η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ανανεώνει την ενεργητικότητά της παρά την προχωρημένη πια ηλικία της:

Ήλθαν όμως τέλος μαζί με την ελευθερία και τα πιο αποδοτικά χρόνια. Τότε υποχρεώθηκα να ταξιδέψω συχνότερα, όταν έγινα πρόεδρος του ελληνικού

²¹⁴ Καρούζου 1984α: 46.

²¹⁵ Ο.π. 47.

²¹⁶ Τσαγκαρουσιάνος 2007: 215.

²¹⁷ Καρούζου 1984α: 47, βλ. και Τσαγκαρουσιάνος 2007: 215. Την επιστολή (9 Δεκεμβρίου 1970) υπέγραψαν οι Antony Andrewes, Bernard Ashmole, John Boardman, Martin Robertson και Chris Woodhouse (Kotsonas 2016: 256).

τμήματος του διεθνούς μεγάλου μυθολογικού λεξικού LIMC (Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae).²¹⁸

Πέθανε πλήρης ημερών στις 8 Δεκεμβρίου 1994 στην Αθήνα κλείνοντας έναν κύκλο άοκνης προσφοράς στη μορφωτική ανύψωση του τόπου, σε πείσμα των «νεόπλουτων, μωροθάμαχτων και αμαθών»,²¹⁹ μιας προσφοράς, που, όπως και εκείνη των τελευταίων εκπροσώπων της «ηρωικής» γενιάς των αρχαιολόγων τη χαρακτήριζε

αφ' ενός η σκοτεινιά της μεταπολεμικής περιόδου και αφ' ετέρου η απεγνωσμένη προσπάθεια αυτών ακριβώς των ανθρώπων να περισώσουν ό,τι ήταν δυνατό να περισωθεί. Να δημιουργήσουν τις βάσεις ενός, υποτυπώδους έστω, διοικητικού μηχανισμού άλλου ήθους, να διατυπώσουν κάποιες από τις αρχές της επιστημονικής μας ευθύνης απέναντι στην κληρονομιά του παρελθόντος.²²⁰

Η κηδεία της έγινε με δημόσια δαπάνη,²²¹ αν και η πολιτεία δεν έκρινε απαραίτητο να την τιμήσει με άλλον τρόπο ούτε πριν²²² ούτε μετά θάνατον. Την τίμησαν ωστόσο διάφορα επιστημονικά ιδρύματα: τα Πανεπιστήμια του Τύμπινγκεν, της Λυόν και της Θεσσαλονίκης την αναγόρευσαν επίτιμη διδάκτορα, η Βρετανική Ακαδημία Επιστημών και οι Ακαδημίες του Γκέτινγκεν και της Κατάνης αντεπιστέλλον μέλος, η Ακαδημία Αθηνών της απένειμε το αργυρό μετάλλιο, ο πρόεδρος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας τον χρυσό σταυρό «εξαίρετων υπηρεσιών»²²³ και η Αρχαιολογική Εταιρεία, της οποίας υπήρξε αντιπρόεδρος (1975-1977), την ανακήρυξε επίτιμη αντιπρόεδρο.²²⁴ Τέλος το περιοδικό *Horos* της αφιέρωσε ένα τεύχος με αυτοβιογραφικό της κείμενο,²²⁵ το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο οργάνωσε ημερίδα στη

²¹⁸ Καρούζου 1984α: 49.

²¹⁹ Καρούζου 1983: 25, 2011, τόμ. 1: 272 («Η ελληνικότητα της Ρώμης», πρώτη δημοσίευση: *Ελευθερία*, 19 Σεπτεμβρίου 1959).

²²⁰ Δεληβορριάς 1997: 56.

²²¹ *Ελευθεροτυπία*, 9 Δεκεμβρίου 1994.

²²² Ανδρόνικος 1993: 165 («Σέμνη Καρούζου: μια μεγάλη Ελληνίδα», πρώτη δημοσίευση: *Το Βήμα*, 9 Απριλίου 1989).

²²³ *Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό* 1985: 320.

²²⁴ Πετράκος 1994β.

²²⁵ Καρούζου 1984α.

μνήμη της²²⁶ και τις επιφυλλίδες της επανεξέδωσαν ο Όμιλος των Φίλων της Ακρόπολης²²⁷ και η Αρχαιολογική Εταιρεία.²²⁸

Εικόνα 22

Εικόνα 23

Εικόνα 24

Η Σέμνη Καρούζου τη δεκαετία του 1980 (εικ. 22: Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό, 1985, τόμ. 4: 320, αναπαραγωγή από Νεοελληνική εικονιστική προσωπογραφία, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, pandektis.ekt.gr/pandektis/handle/10442/62013, εικ. 23-24: Τσαγκαρουσιάνος 2014).

²²⁶ Μπεχράκη και Οικονόμου 1997.

²²⁷ Καρούζου 1997.

²²⁸ Καρούζου 2011.

8. Η ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΘΕΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΕΧΝΗΣ

Από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως τη μεταπολεμική εποχή η μεγάλη πλειονότητα της εγχώριας αρχαιολογικής και ευρύτερης αρχαιογνωστικής κοινότητας επέλεγε για μεταπτυχιακές σπουδές τη Γερμανία, ενώ επί ελληνικού εδάφους οι γερμανικές ανασκαφές και το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο αποτελούσαν τους κύριους χώρους επαφής και ιδιαίτερα η πλούσια βιβλιοθήκη και το φωτογραφικό του αρχείο του δεύτερου πηγή ενημέρωσης για την ελληνική πλευρά.²²⁹ Το εξοχότερο παράδειγμα γερμανοτραφών αρχαιολόγων θεωρούνται ο Χρήστος και η Σέμνη Καρούζου.²³⁰ Τους στενούς δεσμούς τους με τη γερμανική επιστήμη δηλώνουν, μεταξύ άλλων, η μαθητεία τους δίπλα στον Ernst Buschor, διευθυντή του Γερμανικού Ινστιτούτου της Αθήνας (1921-1929) και η μετεκπαίδευσή τους στο Μόναχο και το Βερολίνο και στην περίπτωση του Καρούζου ο έλεγχος των γερμανικών υποτροφιών χάρη στη στενή φιλία του με τον Emil Kunze, επίσης διευθυντή του Ινστιτούτου (1951-1966).²³¹

Σε μια εποχή που η αρχαιολογία στρεφόταν προς τον θετικισμό των φυσικών επιστημών, η Σέμνη και ο Χρήστος Καρούζος δεν έπαψαν να υπερασπίζονται την πνευματικότητά της: «Αυτά δεν είναι για μας. Είναι περισσότερο για τους τεχνικούς. Εμείς νοιαζόμαστε για την αισθητική».²³² Στο έργο τους είναι εμφανής η επίδραση του Johann Joachim Winckelmann, ο οποίος όριζε την αρχαιολογία ως επιστήμη «κατάλληλη για την έρευνα ενός πνευματικού φαινομένου», αυτού της «τέχνης της αρχαιότητας» με αποκορύφωση τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ.²³³ Η Καρούζου αναγνώριζε στην ελληνική τέχνη

²²⁹ Gehrke 2010: 124, Κακριδής 1996, Κλαμαράς 2010: 239-240, Τιβέριος 2013: 163-164.

²³⁰ Πετράκος 1994α: 171, 1995: 61-62.

²³¹ Πετράκος 1995: 174. Το ζεύγος είχε παντρεύσει ο Kunze, η σύζυγος του οποίου ήταν συγγενής και παιδική φίλη της Σέμνης (Fittschen 1995: 8, Fuchs 1995: 33): «Ο γάμος του με μια χαριτωμένη Ελληνίδα και συγγενισιά μου, τη μουσικό Αθηνά Δρίνη, είχε φέρει ακόμη πιο κοντά σε μας τον εμπνευσμένο αυτόν αναγεννητή της αρχαίας Ολυμπίας και αληθινό φιλέλληνα» (Καρούζου 1984α: 15).

²³² Τσαγκαρουσιάνος 2007: 216.

²³³ Καρούζος 1972: 78 («Η πνευματική ανανέωση στη μελέτη της αρχαίας τέχνης», έμφαση του πρωτοτύπου, πρώτη δημοσίευση: *Νέα Εστία* 48: 563 (1950), 79-87, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=80178&code=5042, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.kenef.phil.uoi.gr/pdf/36690/36690.pdf).

«ένα ανώτερο αισθητικό κριτήριο για αξιολογική τοποθέτηση κάθε αρχαίου έργου»²³⁴ και εξέφραζε την απαρέσκειά της για τα αντίγραφα της κλασικής γλυπτικής,²³⁵ παραπέμποντας με αυτόν τον τρόπο στο, κατά Winckelmann, «υψηλό» ή «μεγαλοπρεπές» και «ωραίο» ύφος του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. σε αντίθεση με το «μιμητικό» ή «παρακμιακό» των ρωμαϊκών χρόνων.²³⁶ Ο Καρούζος δεχόταν ότι κάθε καλλιτεχνική περίοδος έχει την ίδια αξία και πρέπει να αποτιμάται ανάλογα με την εποχή της,²³⁷ πίστευε ωστόσο ότι η αρχαία ελληνική τέχνη υπήρξε η πρώτη που έπαιξε «ρόλο σπουδαιότατο, σπουδαιότερο από άλλες»,²³⁸ διότι κατέκτησε την κλασικότητα, ενώ οι ανατολικές δεν ξεπέρασαν ποτέ το αρχαϊκό στάδιο.²³⁹ «η ελληνική τέχνη είναι εκείνη που συνειδητοποίησε την αναγκαιότητα της μεταβολής και καθιέρωσε για πάντα στην ιστορία τη νομιμότητα της αδιάκοπης αλλαγής».²⁴⁰ Το διαφοροποιητικό της γνώρισμα, ο «κεντρικός παλμός», συνθέτει την έννοια «ελληνικό», το ίδιο στοιχείο που «έχομε στο νου μας όταν μιλούμε για την ελληνικότητα της σημερινής τέχνης μας».²⁴¹ Η αρχαία ελληνική δημιουργία συνομιλεί όχι μόνο με «τον Ευρωπαίο που την αισθάνεται πολύ πιο συγγενική με τον εαυτό του από την τέχνη άλλων λαών»,²⁴² αλλά με «κάθε άνθρωπο (φτάνει να μην έχασε την πηγαία ικανοποίησή του να αισθάνεται) χωρίς να

²³⁴ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1953: 1168.

²³⁵ Καρούζου σε Καρούζος και Καρούζου 1981: 18 («Η ιστορία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»), Καρούζου 1983: 45, 2011, τόμ. 1: 282 («Τα μουσεία του Καπιτωλίου», πρώτη δημοσίευση: *Ελευθερία*, 17 Οκτωβρίου 1959), 2011, τόμ. 1: 63, 208 («Το Μουσείο Θερμών της Ρώμης», «Στο Εθνικό Μουσείο: εγκαινιάζονται πέντε νέες αίθουσες», πρώτη δημοσίευση: *Ελευθερία*, 6 Απριλίου 1957, 13 Δεκεμβρίου 1958), τόμ. 2: 174 («Το Μουσείο της Νεάπολης: στο μαγευτικό λόφο του Καποντιμόντε», πρώτη δημοσίευση: *Ελευθερία*, 9 Δεκεμβρίου 1962), Παπασπυρίδη-Καρούζου 1953: 1168, 1956: 849.

²³⁶ Winckelmann 1764.

²³⁷ Καρούζος 1972: 85-86 («Η πνευματική ανανέωση στη μελέτη της αρχαίας τέχνης»).

²³⁸ Καρούζος σε Καρούζος και Καρούζου 1981: 21 («Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική τέχνη»).

²³⁹ Καρούζος 1972: 10, 23 («Χαρακτηριστικά της ελληνικής τέχνης», «Γνωρίσματα και χαρακτήρες της κλασικής τέχνης»).

²⁴⁰ Ο.π. 19 («Χαρακτηριστικά της ελληνικής τέχνης»).

²⁴¹ Ο.π. 10-11 (έμφαση του πρωτοτύπου).

²⁴² Ο.π. 11.

του βάζει καμιά προϋπόθεση».²⁴³ Η οικουμενικότητά της θεμελιώνεται στην «απόλυτη, χωρίς καμιά υποταγή, ειλικρίνειά της –αποτέλεσμα του σεβασμού που αισθάνεται η ατομική συνείδηση προς το αντικείμενο, τον “ξυνόν λόγον”»²⁴⁴ του Ηράκλειτου. Η τέχνη της απεικόνισης «απευθύνεται πρώτα-πρώτα στο μάτι μας» και η γνώση της δεν προϋποθέτει μόνο «διανοητική εργασία αλλά προπάντων ανάπτυξη της ευαισθησίας της όρασής μας»,²⁴⁵ αρχαιολόγων και κοινού, κατ’ αντιστοιχία με την ανάπτυξη της «αισθητικής όρασης»²⁴⁶ πρώτη φορά τον 5^ο αιώνα π.Χ.:

Ο συνειδητός θεατής, που από κάποια απόσταση χαίρεται τα έργα τέχνης και μιλεί γι’ αυτή· και ο καλλιτέχνης, που έχοντας συνειδητοποιήσει τις διαφορές του ατόμου του από τους άλλους καλλιτέχνες φανερώνει πού αυτός βρίσκει την ομορφιά: είναι δύο τύποι της συνείδησης, που η αρχαία Ελλάδα τους πρωτογνωρίζει κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 5^{ου} αιώνα, τότε που η τέχνη των μεγάλων δασκάλων της κλασσικής τριακονταετίας μεταμορφώνεται σιγά-σιγά στην τέχνη των μαθητών τους.²⁴⁷

Αυτές τις αντιλήψεις αποτύπωσαν στην αναμόρφωση του Εθνικού Μουσείου, το οποίο αντιλαμβάνονταν ως μουσείο τέχνης, προορισμένο «να εξυπηρετήσει όχι την Ιστορία tout court, αλλά την Ιστορία της τέχνης» και κατ’ επέκταση την «ψυχική και πνευματική αγωγή του κοινού, την καλλιτεχνική», για την οποία «δεν είναι αρκετή η ζωντανή τέχνη αλλά χρειάζεται απαραίτητα το Μουσείο τέχνης που θα κάμει φανερό ότι, στο βάθος, παλιά και ζωντανή τέχνη είναι μία».²⁴⁸ Επισημαίνοντας την ανάγκη διαλόγου με τη «νέα δύναμη, που λαχταράει να χαρεί τις κληρονομίες των εποχών, τη μεγάλη μάζα του λαού», αντί για «τους ειδικούς, τους αυλικούς και τους αριστοκράτες, τους ερασιτέχνες διπλωμάτες και ένα σχετικά μικρό πλήθος αστών», πρότειναν «το ξεχώρισμα των έργων τέχνης γενικού ενδιαφέροντος από όσα έχουν μόνο ειδικό».

²⁴³ Ο.π. 35 («Ένας θησαυρός κ’ ένας αγώνας (η αρχαία ελληνική τέχνη)», πρώτη δημοσίευση: *Νέα Εστία* 28: 336 (1940), 2-6, Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=68297&code=0878, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.kenef.phil.uoi.gr/pdf/35980/35980.pdf).

²⁴⁴ Ο.π. 42.

²⁴⁵ Ο.π. 141 («Ο παιδαγωγικός ρόλος των μουσείων»).

²⁴⁶ Ο.π. 43-56 («Οι αρχές της αισθητικής όρασης στον 5^ο αιώνα π.Χ.»).

²⁴⁷ Καρούζος 1941: 537.

²⁴⁸ Καρούζος 1972: 137-138 («Ο παιδαγωγικός ρόλος των μουσείων», έμφαση του πρωτοτύπου).

Σύμφωνα με αυτή τη διάκριση πρέπει να εκτίθενται «τα μεγάλα, σπουδαία έργα, οι σταθμοί που έχουν κάτι να διδάξουν στους πολλούς, ενώ τα δευτερότερα, όσα ενδιαφέρουν τον επιστήμονα ή τον ειδικευμένο ερασιτέχνη, αποτραβιούνται σε ευρύχωρες, προσιτές, κατακάθαρες αποθήκες, μαζεμένα πολλά μαζί.²⁴⁹ Πριν από τον πόλεμο η Καρούζου είχε προσθέσει στην έκθεση των αγγείων ευρήματα από την Ακρόπολη, ξεχασμένα στις αποθήκες, και είχε προβάλει άλλα, παραμερισμένα μέχρι τότε στις προθήκες.²⁵⁰ Την εποχή εκείνη το μουσείο ήταν ένα πολυφορτωμένο κτίριο με διακοσμημένες ξύλινες οροφές, ογκώδεις προθήκες και υψηλές βάσεις, περιορισμένο στη «διακοσμητική χρησιμοποίηση των έργων τέχνης, χωρίς υποβολή καμμιάς ιδέας»,²⁵¹ όπου «τα εκθέματα ώφειλαν να υπηρετούν την ανάδειξη της αίθουσας, των τοίχων, ήταν μέσο και όχι σκοπός».²⁵² Η φαινομενική συμμετρία της οργάνωσης του χώρου υποβάθμιζε την αισθητική και ιστορική αξία των αντικειμένων, τα οποία κάλυπταν τους τοίχους μέχρι την οροφή, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ασφυκτική ατμόσφαιρα, που την επέτεινε ο ελλιπής ηλεκτρικός φωτισμός.²⁵³

Μετά την Κατοχή ο Καρούζος αγωνίστηκε για να πετύχει την επαναλειτουργία του μουσείου –ένα δύσκολο εγχείρημα σε μια χώρα κατεστραμμένη από τον πόλεμο. Η νέα έκθεση σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις εξής κατευθυντήριες γραμμές:

[...] οι υπεύθυνοι του νέου Μουσείου δεν edιάβασαν κανένα βιβλίο ή μελέτη σχετική με ό,τι ονομάζεται στις ημέρες μας *Μουσειολογία* ούτε εμελέτησαν κανένα συγκεκριμένο πρότυπο, γιατί δεν υπήρχε κανένα. Δεν ακολούθησαν λοιπόν καμμιάν αρχή a priori –εκτός από μία: πώς θα εξαρθή, πώς θα μπορέσει να δείξει την ομορφιά του και να μιλήσει το αρχαίο καλλιτέχνημα, άλλοτε μόνο του και άλλοτε μαζί με την ομάδα του, χωρίς να ενοχλείται από το περιβάλλον του το αρχιτεκτονικό ή χρωματικό. Απαραίτητη όμως προϋπόθεση για την επιτυχία του έργου είναι 1) να κατέχει κανείς καλά το υλικό του Μουσείου· 2) να κατέχει και όλη την ιστορία της τέχνης, μέσα στην οποία το ποικίλο υλικό του Μουσείου κατέχει μια ορισμένη θέση·

²⁴⁹ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1937: 125 (έμφαση του πρωτοτύπου), βλ. και Καρούζου 1957: 1204, 1967: xiv, 1979β: 7, Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956: 850.

²⁵⁰ Καρούζου 1984α: 26-27, Papaspyridi-Karouzou 1938.

²⁵¹ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1937: 125 (έμφαση του πρωτοτύπου).

²⁵² Καρούζου 1957: 1204, βλ. και Καρούζου 1979β: 7.

²⁵³ Ρωμιοπούλου 1997: 41-42.

και 3) να κατέχει και την ιστορία της νεώτερης τέχνης· γιατί μόνο η εξοικείωση με την ιστορία της τέχνης δημιουργεί στον μελετητή το απαραίτητο εκείνο αισθητικό κριτήριο, που θα τον προφυλάξει από ασυγχώρητα λάθη.²⁵⁴

[...] καμιά συνταγή δεν ακολουθήθηκε, χωρίς να αγνοηθεί ή υποτιμηθεί η σεβαστή επιστημονική συμβολή τόσων γενεών Ελλήνων και ξένων αρχαιολόγων. Με τη βοήθειά της κυριάρχησε η συναίσθηση ότι κανένα αρχαίο γλυπτό δεν είναι επανάληψη του άλλου, καθώς και η γνώση της ιδιοτυπίας της κάθε εποχής, της καθεμιάς περιοχής του αρχαίου κόσμου, αλλά και της προσωπικότητας του κάθε καλλιτέχνη. Την εκλογή των έργων ακολουθούσαν οι δοκιμές, το «περπάτημα», ακόμα και των μεγαλύτερων, από τη μια γωνιά στην άλλη, έως ότου βρεθεί η θέση που άρμοζε σε κάθε άγαλμα, για να αναδειχθεί το ολοστροφικό φέγγος του.²⁵⁵

Την τοποθέτηση των έργων την καθόρισαν [...] συχνά αυτά τα ίδια, ζητώντας άλλοτε απλοχωριά, άλλοτε απομόνωση, άλλοτε συντροφιά με άλλα συγγενικά, άλλοτε μια κεντρική θέση ή μια γωνιά απόμερη.²⁵⁶

Για να αποφευχθεί η πολύχρονη καθυστέρηση, μέχρι να αποκατασταθούν οι ζημιές, τις οποίες είχε υποστεί το κτίριο κατά τη διάρκεια του πολέμου, επανεκτέθηκαν προσωρινά (1948-1954) «μερικά έργα στο κοινό, που ανυπομονούσε να τα δει, στους αρχαιολόγους, στους ελληνοθρεμένους ξένους της προτουριστικής εκείνης εποχής, πάνω απ' όλα στα Ελληνόπουλα που είχαν μεγαλώσει χωρίς αρχαία».²⁵⁷ Η συμμετρία και η ανάμιξη εργαστηρίων αντικαταστάθηκε από την ασύμμετρη παρουσίαση εκθεμάτων αντιπροσωπευτικών ως προς τη χρονική και τεχνοτροπική τους συνάφεια, με τρόπο ώστε να αναδεικνύονται ακόμη και οι λεπτομέρειές τους, καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δημιουργών:

Υποχρεωθήκαμε λοιπόν να περιορισθούμε στις λίγες αίθουσες που είχαν μείνει άθικτες. Αυτό μας ανάγκασε να εκθέσουμε μια εκλογή από έργα τέχνης (και μόνο από έργα πρώτης τάξεως) –αλλιώς θα έπρεπε να αναβληθεί το άνοιγμα του

²⁵⁴ Απόσπασμα άγνωστης ομιλίας του Καρούζου (παρατίθεται από τον Πετράκο 1995: 110, έμφαση του πρωτοτύπου).

²⁵⁵ Καρούζου σε Καρούζος και Καρούζου 1981: 18 («Η ιστορία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»).

²⁵⁶ Καρούζου 1967: κ'.

²⁵⁷ Καρούζου σε Καρούζος και Καρούζου 1981: 16 («Η ιστορία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»), βλ. και Καρούζου 1979β: 8.

Μουσείου για πάρα πολλά χρόνια. Προσπαθήσαμε όμως να μεταβάλομε την ανάγκη σε αρετή: εκθέσαμε λοιπόν μαζί μαρμάρινα γλυπτά, χάλκινα και αγγεία σε τρόπο που να είναι διδακτικός, γιατί τα συγγενικά έργα μπήκαν κοντά-κοντά, ώστε να διαφωτίζουν το ένα το άλλο, αλλά και αρκετά αραιά, ώστε να μη χάνει το κάθε έργο την ατομικότητά του και να μη τα βλέπει ο θεατής σαν μια σειρά από ομοιόμορφα πράγματα· αφ' ετέρου πιστεύομε ότι το αίσθημα της άνεσης, που αποκτά έτσι ο θεατής, κάνει την έκθεση και ελκυστική.²⁵⁸

Εικόνα 25. Η αίθουσα των μυκηναϊκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου μετά τα εγκαίνιά της το 1957 (Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2010: 107, εικ. 2).

Η «τεφρή βικτωριανή αυστηρότητα»²⁵⁹, η μονότονη παράθεση, η επισκίαση από «βαριές ξύλινες προθήκες» και «πομπώδεις βάσεις» και η «αλόγιστη συσσώρευση κάθε νέου αποκτήματος, ανεξάρτητα από την αξία και τη σημασία του», που είχαν μετατρέψει το μουσείο σε «άθροισμα λίθων, πλίνθων, κεράμων και σκελετών»,²⁶⁰ έδωσαν τη θέση τους στην αυθυπαρξία: τα αντικείμενα τοποθετήθηκαν σε χαμηλές βάσεις και απελευθερώθηκαν από τον περιβάλλοντα χώρο, με σκοπό να καταστεί

²⁵⁸ Καρούζος 1972: 142 («Ραδιοφωνικές οδηγίες μουσείου»).

²⁵⁹ Καρούζου 1957: 1204.

²⁶⁰ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1937: 125.

δυνατή η οπτική προσήλωση. «Όταν κάναμε θεωρητικές συζητήσεις», θυμάται η Αγνή Σακελλαρίου, που εργάστηκε στην επανέκθεση, η παρότρυνση της Καρούζου ήταν «Άφησε τα λόγια. Το μάτι θα το αποφασίσει».²⁶¹ Η επαναλειτουργία των μόνιμων συλλογών (1954-1966) προσέφερε ένα πανόραμα της αρχαίας καλλιτεχνικής δημιουργίας, όπου τα εκθέματα αφήνονταν «να μιλήσουν από μόνα τους» σε ένα μορφωμένο κοινό, που τότε ακόμη εκτιμούσε τις κλασικές σπουδές. Στις επεξηγηματικές πινακίδες, φιλοτεχνημένες από ζωγράφους του μουσείου, συνοψιζόταν με ποιητική διάθεση η καλλιτεχνική φυσιογνωμία κάθε εποχής, πρόσθετες πληροφορίες δίνονταν για όσα έργα θεωρούνταν εξαιρετικής σημασίας και τέλος καλλιτεχνικά αναπτύγματα συνέβαλλαν στην κατανόηση επιλεγμένων παραστάσεων.²⁶²

Το επίπονο έργο της «ανάστασης των αρχαίων»²⁶³ συγκέντρωσε τους επαίνους ειδικών και μη στην Ελλάδα και το εξωτερικό²⁶⁴ και παρομοιάστηκε με την αναγέννηση του έθνους μετά τον πόλεμο.²⁶⁵ Το μουσείο μπορούσε πια να εκπληρώσει την αποστολή του όχι ως «είδος ανατομικού εργαστηρίου για ειδικούς», αλλά ως «σπουδαίο τμήμα της ψυχικής και πνευματικής ζωής ενός λαού»,²⁶⁶ «ως το σημαντικώτερο σχολείο ελληνικής παιδείας για όλο τον κόσμο», όπου «μαθαίνει ο λαός ότι οι αρχαίοι ημών πρόγονοι δεν είναι μύθος αλλά στάθηκε ένα ζωντανό μνημείο που έθρεψε και εξακολουθεί να φωτίζει τον κόσμο».²⁶⁷ Με τη νέα του μορφή προσείλκυσε πλήθος και ποικιλία κοινού και όχι μόνο τουρίστες ή άτομα με ερευνητικά ενδιαφέροντα, ίσως και λόγω της μεταπολεμικής ευφορίας ή της περιέργειας:

Από το 1948, όταν ανοίχτηκαν οι πρώτες αίθουσες και έπειτα χιλιάδες επισκέπτες απ' όλη τη γήινη σφαίρα, λευκοί, κίτρινοι και μαύροι, ήλθαν ν' αναβαπτισθούν στο ελληνικό θαύμα, να ζητήσουν μιαν ανάπαυσιν της ψυχής ύστερ' από τόν ζοφερό πόλεμο. Δάσκαλοι απ' όλη την Ελλάδα έφεραν τα παιδιά στην αστείρευτην αρχαία

²⁶¹ Σακελλαρίου 1987: 1137.

²⁶² Ζερβουδάκη 1997: 35.

²⁶³ Καρούζου 1967: ivii, 1979β: 8, 1981: 15 σε Καρούζος και Καρούζου («Η ιστορία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου»).

²⁶⁴ Καρούζου 1984α: 38-39, Gazi 2011: 454-455, Moulίου 1997, τόμ. 1: 130-131, 333, σημ. 27, 2008: 103, σημ. 28.

²⁶⁵ Gazi 2011: 454, Moulίου 1997, τόμ. 1: 124, 134-135, 2008: 84.

²⁶⁶ Καρούζος 1972: 137 («Ο παιδαγωγικός ρόλος των μουσείων»).

²⁶⁷ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956: 849-850, βλ. και Καρούζου 1967: ivi.

Μάννα, καλλιτέχνες, φοιτητές απ' όλο τον κόσμο, αστοί, εργάτες, κληρικοί (καθολικοί) έτρεξαν να διδαχτούν. Τις Κυριακές ο λαός γεμίζει τις αίθουσες, γέροι, ώριμοι, παιδιά, στριμώχνονται για ν' ακούσουν τις εξηγήτριες των αρχαίων. Ο λαός που έχει μέσα του αρχαίο αίμα, αυτός είναι που χάρηκε σ' εμάς τα ξαναγεννημένα Μουσεία πολύ περισσότερο παρά οι μορφωμένοι.²⁶⁸

Εικόνα 26. Η αίθουσα των επιτυμβίων γλυπτών τη δεκαετία 1960 (Βλαχογιάννη 2010: 84, εικ. 2).

Η μουσειολογική μεταγραφή της συνειδητής θέασης όχι μόνο υπήρξε πρότυπο για τις επόμενες γενιές αρχαιολόγων, ώστε να παραμείνει ουσιαστικά αμετάβλητη μέχρι τη δεκαετία του 2000, όταν το μουσείο ανακαινίστηκε με την ευκαιρία των ολυμπιακών αγώνων, αλλά άφησε ευδιάκριτα τα ίχνη της και στη νέα έκθεση.²⁶⁹ Υπό το σύγχρονο πρίσμα της μετατόπισης από το μνημένο στο αμύητο κοινό, από την ιδεαλιστική ενατένιση στη βιωματική μάθηση και από την αισθητική συγκίνηση στη νοηματοδότηση

²⁶⁸ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956: 850.

²⁶⁹ Gazi 2011: 455-456.

των αντικειμένων η μεταπολεμική έκθεση έχει επικριθεί.²⁷⁰ Παρ' όλα αυτά αν ο κύριος σκοπός ενός μουσείου είναι η κατανόηση των εκθεμάτων, αυτός επιτυγχανόταν, σύμφωνα πάντα με τα θεωρητικά ρεύματα της εποχής. Με άλλα λόγια η διαχρονική παρουσίαση της αρχαίας ελληνικής τέχνης μπορούσε να γίνει αφόρμηση για την ένταξή της σε ευρύτερα συμφραζόμενα, εφόσον μάλιστα δεν περιελάμβανε μόνο κορυφαία έργα αλλά και άλλα, που «θα ήταν επιστημονικό λάθος να παραλειφθούν», γιατί «χωρίς να είναι φανταχτερά, έχουν καλλιτεχνική ποιότητα ή βαραίνουν για το καθαρά αρχαιολογικό περιεχόμενό τους».²⁷¹ Γι' αυτό δίπλα στα αριστουργήματα τοποθετήθηκαν ταπεινά αναθήματα, «ξεγελάσματα των θεών, δώρα της φτωχολογιάς», που «και όταν ακόμη δεν είναι καλλιτεχνήματα, ενδιαφέρουν τον θρησκευολόγο και συγκινούν τους άλλους, γιατί προδίνουν την πίστη των προσκυνητών, τις ελπίδες, το φόβο τους για τους θεούς».²⁷² Ούτε τα περίτεχνα αντικείμενα απομονώθηκαν από την καθημερινή τους διάσταση: «Πόσα δεν μας πληροφορούν τα απλά ολόδροσα σχεδιάσματα των αγγειογράφων του αθηναϊκού Κεραμεικού με σκηνές από τις παλαισטרές, από τα σχολεία, τη μουσική, τα χαροκόπια, τα συμπόσια και τις εταίρες, από τα ερωτικά αντικρύσματα των νέων, τις μάχες και τα αγωνίσματα κάθε λογής».²⁷³

Η Σέμνη και ο Χρήστος Καρούζος απέρριπταν τις ανιστορικές ανασυνθέσεις, με ενδεικτικά παραδείγματα «την αναστήλωση των Μινωικών παλατιών της Κνωσού, της Αμερικάνικης αυτής κινηματογραφούπολης»,²⁷⁴ και τα «κλασσικά εικονογραφημένα», που εμπορευματοποιούν «τον κατά συνθήκη σεβασμό του κοινού προς τους κλασσικούς συγγραφείς, αυτή τη *fable convenue*, και την τάση του σημερινού κοινού για την εύκολη και γρήγορη κατάκτηση των πραγμάτων που φαντάζεται πως του καλυτερεύουν τη θέση».²⁷⁵ Εξίσου επίκαιρη παραμένει η προειδοποίησή τους ενάντια στη «θρησκοληψία της παιδαγωγικής», δηλαδή στην «υποσυνείδητη πρόληψη ότι παιδαγωγική είναι η μέθοδος που μας κάνει ικανούς να διδάσκομε το παν χωρίς να έχουμε μάθει και να

²⁷⁰ Catapoti 2012: 152-159, Gazi 2011: 453-456, Mouliou 1997, τόμ. 1: 123-140, 2008: 85-89.

²⁷¹ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956: 850.

²⁷² Ο.π. 851.

²⁷³ Καρούζου 2011, τόμ. 1: 154 («Η νέα αίθουσα του Μουσείου», πρώτη δημοσίευση: *Ελευθερία*, 17 Μαΐου 1958).

²⁷⁴ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1935: 463.

²⁷⁵ Καρούζος 1972: 141 («Ο παιδαγωγικός ρόλος των μουσείων»).

κατέχομε τίποτε».²⁷⁶ Ο παιδαγωγισμός και οι εύπεπτες αναπαραστάσεις αφθονούν στα νεοφιλελεύθερα σουπερμάρκετ της λεγόμενης «κοινωνίας της πληροφορίας», από την εκπαίδευση της ημιμάθειας μέχρι τη βιομηχανία του κατευθυνόμενου ελεύθερου χρόνου, χωρίς να μεταβάλουν τα χαρακτηριστικά του κοινού των μουσείων, το οποίο συνεχίζει να κυριαρχείται από εύπορα μορφωμένα άτομα, παρά τις προσπάθειες των πρώτων να διευρύνουν την εμβέλειά τους τόσο για λόγους δημοκρατικής ευαισθησίας όσο και οικονομικού οφέλους.²⁷⁷ Η συστηματική επίσκεψη εξακολουθεί να προϋποθέτει αυτό που ο Pierre Bourdieu ονομάζει «διάκριση» ή «καλαισθητική κρίση» ως μέρος του συμβολικού κεφαλαίου ή των κληρονομημένων προνομίων πρόσβασης στα πολιτισμικά αγαθά.²⁷⁸ Όπως διαπίστωνε ο ίδιος, με αφορμή τα αποτελέσματα έρευνας κοινού σε ευρωπαϊκά μουσεία τέχνης τη δεκαετία του 1960 (συμπεριλαμβανομένων και τεσσάρων ελληνικών, του Εθνικού Αρχαιολογικού, του Μουσείου Μπενάκη και των Αρχαιολογικών Μουσείων Δελφών και Ναυπλίου), η «αγάπη για την τέχνη» δεν συνιστά εγγενές γνώρισμα ή απρόσμενη ανακάλυψη αλλά προϊόν μακρόχρονης εκμάθησης των κοινωνικά ευνοημένων.²⁷⁹ Κατά συνέπεια ο αναπροσανατολισμός των μουσείων αδυνατεί να περιορίσει τις ανισότητες στη σύνθεση του κοινού· θα μπορούσε ωστόσο να συμβάλει στην «ανάπτυξη της ευαισθησίας της όρασής μας», αν λάμβανε υπόψη ότι αυτός που «θέλει να μάθει τους άλλους να βλέπουν πρέπει να προσπαθήσει σοβαρά να μάθει ο ίδιος καλά να βλέπει»,²⁸⁰ όπως έμαθαν να βλέπουν –ακριβέστερα να παρατηρούν και να ερμηνεύουν– ο Χρήστος και η Σέμνη Καρούζου. Στην απόλυτη εξειδίκευση και τον επιστημονισμό αντιπαρέθεταν την καθολικότητα της ανθρωπιστικής παιδείας και τη διαρκή εγρήγορση του νου και των αισθήσεων ως προϋπόθεση δημιουργικής συνομιλίας με το αρχαιολογικό αντικείμενο. Γι' αυτό η μουσειολογική τους πρόταση αποσκοπούσε στο «γινώσκειν ὁρᾶν» της συνειδητής

²⁷⁶ Ο.π. 139 (έμφαση του πρωτοτύπου).

²⁷⁷ Bounia κ.ά. 2012: 71-77 (έρευνα κοινού ευρωπαϊκών ιστορικών μουσείων), Δοξανάκη 2010: 303-307, 2013: 64-66 (αρχαιολογικά μουσεία Αθήνας), Σολομών κ.ά. 2010: 211-212 (Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης). Σχετικά με παλαιότερες έρευνες βλ. Βουδούρη 2003: 180 (Δυτική Ευρώπη και Βόρεια Αμερική), Merriman 1991 (Βρετανία).

²⁷⁸ Bourdieu 1979.

²⁷⁹ Bourdieu και Darbel 1966.

²⁸⁰ Καρούζος 1972: 141 («Ο παιδαγωγικός ρόλος των μουσείων»).

περιήγησης και όχι στον εντυπωσιασμό της επιφανειακής πληροφόρησης, όπως αυτή παρέχεται σήμερα μέσω μιας εικονικής πραγματικότητας:

Πολύ βιαστικός, πολύ κοινωνικός ο σημερινός άνθρωπος, δεν διαθέτει τη συγκέντρωση που χρειάζεται για τη μελέτη, μισεί τη *vita contemplativa*. Έμαθε όμως, όπως κάθε ταξιδευτής, να είναι παρατηρητής. Και τούτο δεν είναι μικρό πράγμα. «Ο στοχασμός είναι περισσότερο ενδιαφέρων από τη γνώση, όχι όμως και από την παρατήρηση», είπε κάπου ο Γκαίτε.²⁸¹

Εικόνα 27. Η μεταπολεμική έκθεση των αγγείων (Στασινοπούλου 2010: 98, εικ. 3).

9. ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Οι πρώτες αρχαιολόγοι μπορούν να διακριθούν σε τρεις ηλικιακές ομάδες: στις αυτοδίδακτες πρωτοπόρες, που γεννήθηκαν μεταξύ του 1820 και του 1850, τις απόφοιτες της πρώτης γενιάς, που γεννήθηκαν μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και τις απόφοιτες της δεύτερης γενιάς, που γεννήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ού}.²⁸²

²⁸¹ Παπασπυρίδη-Καρούζου 1956: 849.

²⁸² Díaz-Andreu και Sørensen 1998β, Levine 1994α, 1994β, 1999, Root 2004.

Η εκβιομηχάνιση χρειάστηκε αρχικά τις εργάτριες, αναπόφευκτα όμως επηρέασε και τις γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων, οι οποίες διεκδίκησαν την είσοδό τους στα επαγγέλματα μέσω της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Η μέριμνα για νομική προστασία των μνημείων και η ίδρυση δημόσιων μουσείων έδωσαν στην αρχαιολογία επαγγελματική υπόσταση. Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος οδήγησε πολυάριθμες γυναίκες εκτός οίκου –τις περισσότερες για πρώτη φορά–, σε αντικατάσταση των ανδρών που είχαν στρατευτεί. Λόγω της ανέχειας και μετά τον πόλεμο πολλές θα εξακολουθήσουν να εργάζονται είτε στις θέσεις των ανδρών που είχαν σκοτωθεί είτε αλλού, ώστε η ιδέα της γυναικείας εξωοικιακής εργασίας, τουλάχιστον μέχρι τον γάμο, να αρχίσει να γίνεται όλο και περισσότερο αποδεκτή. Ο πόλεμος (και στην περίπτωση της Ελλάδας η συνέχισή του μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή) επιτάχυνε την εκβιομηχάνιση της καπιταλιστικής περιφέρειας με συνέπειες και στη ζωή των γυναικών. Σε ό,τι αφορά το αρχαιολογικό επάγγελμα, αυξάνεται ο αριθμός των γυναικών και διευρύνεται η εθνική τους προέλευση, καθώς τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα θεσπίζεται σε όλο και περισσότερες χώρες η πανεπιστημιακή τους εκπαίδευση. Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η αρχαιολογία αυτονομείται από τις κλασικές σπουδές στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.²⁸³

Οι πρώτες αρχαιολόγοι και γενικά οι πρώτες επιστημόνισσες δεν είχαν κατ' ανάγκην συνειδητοποιήσει ότι άνοιγαν τον δρόμο και στις νεότερες. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, πολλές διαφωνούσαν με τα φεμινιστικά αιτήματα, αντιλαμβανόμενες την προσωπική τους εμπειρία ως μεμονωμένη, και άρα μόνο μια ολιγάριθμη ομάδα είχε επίγνωση του πρωτοποριακού της ρόλου. Σε κάθε περίπτωση όλες συνάντησαν δυσκολίες αποδοχής, τις οποίες κατόρθωσαν να υπερβούν, τουλάχιστον οι ανύπαντρες, χάρη στη μεταξύ τους στήριξη. Τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα μπορεί να απηχούν κατά μεγάλο μέρος τα έμφυλα στερεότυπα, σύμφωνα με τα οποία οι άνδρες ανευρίσκουν τα «αγαθά» επί του ανασκαφικού πεδίου και στη συνέχεια τα μεταφέρουν στο «αρχαιολογικό νοικοκυριό» (το εργαστήριο και το μουσείο), όπου οι γυναίκες αναλαμβάνουν τη φροντίδα τους.²⁸⁴ Ωστόσο ακριβώς αυτή η «συμπλήρωση» των «βασικών» δραστηριοτήτων συνέβαλε στον μετασχηματισμό του αρχαιολογικού έργου

²⁸³ Díaz-Andreu και Sørensen 1998β: 14.

²⁸⁴ Gero 1985.

από θησαυροθηρικό σε επιστημονικό εγχείρημα και από ανιαρή χρονολόγηση σε μελέτη των κοινωνικών δομών του παρελθόντος.²⁸⁵ Ενδεικτικό της προσπάθειας των πρώτων γυναικών αρχαιολόγων να προσδώσουν στην έρευνά τους έναν περισσότερο ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, με σκοπό να την καταστήσουν ευρύτερα προσιτή, είναι το παράδειγμα των Boyd και Hall, για το οποίο επίσης έγινε λόγος στην εισαγωγή.

Μεταξύ οικογένειας και επαγγέλματος –δίλημμα σχεδόν άγνωστο στους άνδρες– κάποιες θα προτιμήσουν την πρώτη, αν και όχι πάντα ως αποτέλεσμα συνειδητής επιλογής αλλά συγκυριών. Άλλες θα επιχειρήσουν την εξισορρόπηση είτε εγκαταλείποντας την έρευνα πεδίου και μένοντας στην πανεπιστημιακή διδασκαλία (σε κατώτερες βέβαια βαθμίδες) ή την εργασία στο μουσείο, όπως η Boyd και η Hall,²⁸⁶ είτε περιοριζόμενες σε βοηθητικά καθήκοντα στο πλευρό του ομότεχνου συζύγου. Τέλος κάποιες άλλες θα χρησιμοποιήσουν το πτυχίο απλώς ως «προίκα», δίχως να ενταχθούν στον κλάδο. Το ασυμβίβαστο οικογένειας και επιστήμης δεν υπαγόρευε μόνο ο έμφυλος κανόνας αλλά και η κοινωνική θέση, με άλλα λόγια η απουσία άμεσης βιοποριστικής ανάγκης. Άλλωστε η ιδέα του διπλού φόρτου των οικογενειακών και επαγγελματικών υποχρεώσεων θα ήταν ελάχιστα ελκυστική.

Η ανδρική οφειλή στις συζύγους σπάνια αναγνωρίζεται και, όταν συμβαίνει αυτό, προσλαμβάνει ανεκδοτολογικό χαρακτήρα. Επιπλέον η διπλή επισκίαση, δηλαδή ο δεύτερος ρόλος εν ζωή και τα ελάχιστα ίχνη μετά θάνατον, δυσχεραίνει τη βιογραφική ανασύνθεση. Οι γυναίκες βρίσκονται στο περιθώριο της δράσης των συζύγων τους, οι οποίοι οικειοποιούνται το έργο τους και αρκούνται να τις ευχαριστήσουν για την εικονογράφηση, την επιμέλεια ή τη δακτυλογράφηση των δημοσιεύσεων.²⁸⁷ Αρχαιολόγοι οι ίδιες ή όχι, θα μείνουν αφανείς με διάσημη εξαίρεση την Agatha Christie.²⁸⁸

²⁸⁵ Root 2004: 12-13.

²⁸⁶ Βλ. σημ. 14.

²⁸⁷ Βλ. σημ. 5. Αναφερόμενη στην περίπτωση μιας διδακτορικής διατριβής, ο συγγραφέας της οποίας ευχαριστεί για τη βοήθειά τους τη νυν και την πρώην σύζυγό του, η Lucia Nixon (1994: 23, σημ. 42) αποδίδει τα ευεργετήματα του γάμου για τους άνδρες αρχαιολόγους με τον όρο «σύνδρομο Schleimann». Το όνομα της δεύτερης συζύγου του φημισμένου ανασκαφέα της Τροίας και των Μυκηνών, της Σοφίας Εγκαστρωμένου ή Καστριώτη, είναι γνωστό μόνο μεταξύ των ειδικών, αντίθετα με τη φωτογραφία όπου απεικονίζεται να φορά τα χρυσά κοσμήματα από τον «θησαυρό του Πριάμου». Το μελαγχολικό της βλέμμα δεν πρέπει να είναι άσχετο με τις δυσκολίες του γάμου με έναν άνδρα αυταρχικό, φιλάργυρο, πλάνητα και

Οι πρώτες Ελληνίδες αρχαιολόγοι γεννήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} – αρχές του 20^{ου} αιώνα, με μεγαλύτερη την Αποστολάκη και νεότερη τη Μαραβά. Προέρχονται από τα μεσαία στρώματα²⁸⁹ και όσες παντρεύονται παίρνουν συζύγους με ανάλογη κοινωνική θέση, η Βαρούχα τον Πίνδαρο Χριστοδουλόπουλο, καθηγητή και πρότανη της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, και η Μαραβά τον γεωπόνο Ιωάννη Χατζηνικολάου, ανώτερο υπάλληλο του υπουργείου Γεωργίας. Το ζεύγος Καρούζου ανήκει στα γνωστότερα της ελληνικής αρχαιολογίας, ενώ λιγότερο γνωστός είναι ο γάμος της Φίλτσου με τον Νικόλαο Παπαδάκη, έφορο Αρχαιοτήτων και κατόπιν καθηγητή και πρότανη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η Φίλτσου έμεινε ελάχιστο χρόνο στην Αρχαιολογική Υπηρεσία (1921-1922) και ίσως το έτος παραίτησής της με το έτος του γάμου της (1922)²⁹⁰ να μη συμπίπτουν τυχαία.

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η ανώτατη εκπαίδευση των γυναικών παραμένει υπόθεση των μεσαίων στρωμάτων με προτίμηση τις φιλοσοφικές σχολές, εφόσον το επάγγελμα της καθηγήτριας, όπως και προηγουμένως της δασκάλας, θεωρείται πιο συμβατό με τον μητρικό ρόλο.²⁹¹ Αριθμητικά στοιχεία είναι γνωστά για το τότε νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου τη δεκαετία του 1930 σε σύνολο δεκαοκτώ αποφοίτων με αρχαιολογική ειδίκευση²⁹² εννέα είναι γυναίκες, τρεις από αυτές βοηθοί του Σπουδαστηρίου Αρχαιολογίας και Εκμαγείων κατά τη διάρκεια των σπουδών τους: Άννα Καϊμακτσή (1935-1936), Ιφιγένεια Ψαλτοπούλου (1936-1938) και

κατά τριάντα χρόνια μεγαλύτερό της, ο οποίος την επιδεικνύει ως λάφυρο, όπως και τα ευρήματά του (βλ. Coulmas 2001 για τη βιογραφία της και Μπόμπου-Πρωτοπαπά 2006 για την αλληλογραφία της με Schleimann).

²⁸⁸ Christie 1977.

²⁸⁹ Βλ. σημ. 30.

²⁹⁰ Ρωμαίος 1950: 4.

²⁹¹ Φούκας 2008, 2010: κεφ. 5.

²⁹² Ο ιδρυτικός νόμος προέβλεπε για τη Φιλοσοφική Σχολή έντεκα κατευθύνσεις (Ν. 3341/1925, άρθ. 5), από τις οποίες ίσχυσαν μόνο πέντε στο τελευταίο έτος (Κλασικής Φιλολογίας, Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής), ενώ στα τρία πρώτα έτη η φοίτηση ήταν κοινή (Φούκας 2010: 170-176, Χασιώτης 2000: 21). Διαίρεση εφαρμόστηκε και στη Φιλοσοφική Αθηνών, όπου από το 1934 λειτούργησαν δύο τμήματα, το Φιλολογικό και το Ιστορικό-Αρχαιολογικό (Καραμανωλάκης 2006: 365, 2007: 204).

Τασσούλα Πανέλλα (1938-1939).²⁹³ Οι πρώτες αρχαιολογικές διατριβές υποβάλλονται από γυναίκες, οι οποίες έχουν ή αποκτούν στενή σχέση με καθηγητές της σχολής: η Ρωξάνη Σωτηριάδη είναι κόρη του Γεωργίου Σωτηριάδη, πρώτου πρύτανη του πανεπιστημίου, η Ευδοκία Επέογλου μετέπειτα σύζυγος του Γεωργίου Μπακαλάκη και η Φωτεινή Κυριακίδου κόρη του Στίλπωνα Κυριακίδη.²⁹⁴ Οι απόφοιτες αυτής της περιόδου δεν θα έχουν την ευκαιρία διορισμού στην Υπηρεσία²⁹⁵ και, όπως η συντριπτική πλειονότητα των πτυχιούχων των φιλοσοφικών σχολών μέχρι σήμερα, θα ακολουθήσουν το εκπαιδευτικό επάγγελμα.²⁹⁶

Θα χρειαστεί να μεσολαβήσουν δύο δεκαετίες για να επαναληφθούν κανονικοί διαγωνισμοί πρόσληψης (1956, 1959) και να εισέλθει στον κλάδο η επόμενη γενιά γυναικών: Αγγελική Ανδρειωμένου, Ευαγγελία Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Κάντω Φατούρου-Ησυχάκη, Βαρόβαρα Φιλιππάκη, Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Θεοδώρα Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, Μαρία Καραμανώλη-Σιγανίδου, Μάντω Καραμεσίνη-Οικονομίδου, Φανή Κουτσοκώστα-Δροσογιάννη, Ευγενία Λεβεντοπούλου-Γιούρη, Στέλλα Παπαδάκη-Oekland, Φωτεινή Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου, Κατερίνα Ρωμιοπούλου, Έβη Στασινοπούλου-Τουλούπα, Όλγα Τζάχου-Αλεξανδρή.²⁹⁷ Οι νέες επιμελήτριες, που θα συμβάλουν δυναμικά στην αναδιοργάνωση της Υπηρεσίας και

²⁹³ Φούκας 2010: 358, πίν. 54, 361, πίν. 56, 495, 497. Την Ψαλτοπούλου τη συναντάμε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου ως πολιτική κρατούμενη στις γυναικείες φυλακές Αβέρωφ να παραδίδει μαθήματα στις συγκρατούμενες της που είχαν αναγκαστεί να διακόψουν το γυμνάσιο εξαιτίας της σύλληψής τους και σε εκείνες που προετοιμάζονταν για το πανεπιστήμιο (Παπαδούκα 1981: 19).

²⁹⁴ Οι δύο πρώτες κατατέθηκαν το 1939 με τίτλο *Αττικά πήλινα ειδώλια αρχαϊκής τέχνης και Τρεις κόρες της Ακρόπολης* και εισηγητή τον Κωνσταντίνο Ρωμαίο και η τρίτη το 1945 με τίτλο *Δελφίνιος Απόλλων* και εισηγητή τον Ευστράτιο Πελεκίδη (Τιβέριος 2000: 117). Η Σωτηριάδη (1902-1996) παντρεύτηκε το 1935 τον ανταποκριτή των *New York Times* στην Ελλάδα Alexander Sedgwick, από το 1939 μέχρι το 1946 συνεργάστηκε με τη βρετανική μυστική υπηρεσία Επιχειρήσεων Ειδικών Αποστολών (National Archives, Special Operations Executive Personnel: discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C10371500) και το 1945 και 1947 περιόδευσε στις ΗΠΑ για να προπαγανδίσει υπέρ των εμφυλιοπολεμικών κυβερνήσεων. Το αρχείο της φυλάσσεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (www.elia.org.gr/entry.fds?entryID=850&pageCode=05.02&tablePageID=25&pageID=101&langid=1).

²⁹⁵ Βλ. ενότητα 6.

²⁹⁶ Βλ. τα ονόματα των πρώτων αποφοίτων της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης που δίδαξαν σε σχολεία της πόλης σε Φούκας 2010: 362-363.

²⁹⁷ Πετράκος 2013: τόμ. 1: 416, 420, τόμ. 2: 67-72.

βαθμιαία θα επικρατήσουν αριθμητικά στο επιστημονικό της προσωπικό,²⁹⁸ θα ξεκινήσουν την επαγγελματική τους ζωή μερικά χρόνια πριν από τη συνταξιοδότηση των γυναικών της πρώτης γενιάς. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο είχαν συνειδητοποιήσει τις δομικές διακρίσεις κατά του φύλου τους, αν αναζήτησαν πρότυπα στο πρόσωπο των παλαιότερων ούτε αν τα βρήκαν. Σύμφωνα με λίγες διαθέσιμες μαρτυρίες οι συνεργάτιδες της επανέκθεσης του Εθνικού Μουσείου Αγνή Σακελλαρίου και Έβη Τουλούπα μιλούν με εκτίμηση για τη Σέμνη και τον Χρήστο Καρούζο,²⁹⁹ αν και η δεύτερη συμπληρώνει ότι δεν την προέτρεπαν να δημοσιεύει: «Ήταν θαυμάσιοι οι Καρούζοι, μάθαινες πολλά μαζί τους. Βέβαια, δεν σε ενεθάρρυναν να κάνεις αυτό που πρέπει να είναι το κύριο έργο των αρχαιολόγων, να δημοσιεύσουμε, να σου πει: «Πάρε αυτό και καν' το». Αυτό όχι, δεν ξέρω γιατί. Δεν το 'χαν σκεφτεί;»³⁰⁰ Από το άλλο μέρος η Μάντω Οικονομίδου, που διαδέχτηκε την Ειρήνη Βαρούχα στη διεύθυνση του Νομισματικού Μουσείου, μεταφέρει μια εμπειρία στα όρια της ψυχολογικής βίας:

[...] δούλευα εθελοντικά [1953-1958], αφοσιωμένη σε ό,τι μου έδινε να διεκπεραιώσω, μη έχοντας καμία επικοινωνία με τους άλλους αρχαιολόγους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, του οποίου διευθυντής ήταν ένας από τους μεγαλύτερους Έλληνες αρχαιολόγους του 20^{ου} αιώνα, ο Χρήστος Καρούζος. [...]

Η αρμονική αυτή συνύπαρξη ανάμεσα στην Ειρήνη Βαρούχα και εμένα έμελλε να διαταραχθεί, όταν ο Γιάννης Παπαδημητρίου μου πρότεινε να λάβω μέρος στο διαγωνισμό για Επιμελητές Αρχαιοτήτων που θα διεξαγόταν το Μάρτιο του 1959. Όπως μου εξήγησε δεν υπήρχε άλλος που να ενδιαφερότανε για τα νομίσματα και η Ειρήνη Βαρούχα θα έφευγε σε λίγα χρόνια με όριο ηλικίας. Εδώ, θα πρέπει να αναφέρω ότι με χώριζαν από εκείνη τριάντα χρόνια περίπου και μου φάνηκε παράξενο, γιατί ενδιάμεσα δεν υπήρχε κάποιος άλλος αρχαιολόγος που να είχε διορισθεί κοντά της ή έστω να ήθελε να λάβει μέρος στο διαγωνισμό. Σε λίγο θα έβρισκα την απάντηση στο εύλογο αυτό ερώτημα και θα αποκόμιζα τις πρώτες δυσάρεστες εμπειρίες από τον αρχαιολογικό κλάδο των μονίμων υπαλλήλων του υπουργείου Παιδείας τότε, που αριθμούσε κάτι παραπάνω από πενήντα αρχαιολόγους. Θυμάμαι ότι απάντησα στον Γιάννη Παπαδημητρίου, τον εξαίρετο

²⁹⁸ Κοκκινίδου 2012: 134-138.

²⁹⁹ Ροβάτσου 2015, Σακελλαρίου 1987: 1137, Τουλούπα 1987: 1139.

³⁰⁰ Ροβάτσου 2015.

αυτόν επιστήμονα και άνθρωπο, ότι θα δεχόμουν την πρότασή του, αλλά δεν ήμουν βεβαία εάν αυτή η απόφασή μου θα έβρισκε σύμφωνη και την διευθύντρια του Μουσείου. Ένα αδιόρατο χαμόγελο διαγράφηκε στα χείλη του και μου είπε χαριτολογώντας, «φοβάσθε να το αποτολμήσετε». Αργότερα έμαθα ότι ο ίδιος είχε διορισθεί, πριν από πολλά χρόνια, ως επιμελητής αρχαιοτήτων στο Νομισματικό Μουσείο και έμεινε έξι μήνες. [...]

Όταν γράφονται αυτές οι σελίδες, η Ειρήνη Βαρούχα έχει εγκαταλείψει εδώ και πάνω από είκοσι πέντε χρόνια τα εγκόσμια, εγώ διανύω τώρα πια την όγδοη δεκαετία της ζωής μου και δεν επιθυμώ να επεισέλθω σε λεπτομέρειες για την εξαιρετικά δυσάρεστη ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε στο Μουσείο, όταν της ανακοίνωσα την απόφασή μου να λάβω μέρος στο διαγωνισμό επιμελητών αρχαιοτήτων. Αναγκάστηκα να σταματήσω την εθελοντική μου εργασία στο Μουσείο [...] Ίσως να μην είχα επιβιώσει ως επιμελήτρια, εάν δεν είχα διευθυντή τον διαπρεπή Έλληνα αρχαιολόγο Χρήστο Καρούζο (δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το Νομισματικό ήταν τμήμα του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου), στον οποίο αναγκαστικά κατέληγαν όλες οι τυχόν αναφορές».³⁰¹

Ασφαλώς τα δύο παραπάνω αντιθετικά παραδείγματα δεν αποτελούν αρχαιολογική μοναδικότητα. Αν ωστόσο υπάρχει κάτι που προσιδιάζει σε αυτό το περικόλειστο επάγγελμα είναι η ιδιοκτησιακή αντίληψη περί διαφύλαξης των αρχαίων, λανθάνουσα στο πρώτο παράδειγμα, σαφής στο δεύτερο. Στην αποκλειστική διαχείριση του συμβολικού κεφαλαίου της αρχαιότητας, κατά πρώτο λόγο της κλασικής, εγγράφεται η αυτοεικόνα των αρχαιολόγων ως δημοσίων λειτουργών ανώτερης κατηγορίας,³⁰² εφόσον θεωρείται ότι «παράλληλα προς τη διοίκηση καλλιεργούν υποχρεωτικώς πολύ σημαντική επιστημονική έρευνα, πράγμα που δεν συμβαίνει με τους άλλους επιστημονικούς κλάδους».³⁰³ Με αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται μια

³⁰¹ Οικονομίδου 2009: 10, 13-14. Η Οικονομίδου βρέθηκε στο μέσο μιας καλυμμένης αντιπαράθεσης των υπηρεσιακά ανωτέρων της: η Βαρούχα «έδωσε τις μάχες της προς το αντίπαλον δέος –πραγματικό ή φανταστικό– του καιρού της [...] προς τους Καρουζαίους, τους τύποις Προϊσταμένους της (και όμως, ω του παραλόγου, «Ειρήνη-μου» την αποκαλούσε, τις σπάνιες φορές που συναντιώντουσαν παρόλον ότι υπηρετούσαν κάτω από την ίδια στέγη, η «άσπονδη» φίλη της Σέμνη Καρούζου...» (Τουράτσογλου 2003: 151).

³⁰² Fotiadis 2004: 91.

³⁰³ Πετράκος 2013, τόμ. 1: 2.

επαγγελματική φυσιογνωμία που δεν χαρακτηρίζεται μόνο από επιστημονική επάρκεια, αλλά και από εσωστρέφεια, ατομισμό και αντιπαλότητα.³⁰⁴

Για να καταξιωθούν σε έναν «αριστοκρατικό» χώρο, οι πρωτοπόρες της ελληνικής αρχαιολογίας –και όχι μόνο αυτής– χρειάζονταν κοινωνική επιφάνεια, στην οποία συνέβαλλαν είτε οι γνωριμίες (Αποστολάκη) είτε ο γάμος (Καρούζου). Ειδικά στην περίπτωση της Καρούζου τίθεται ευνόητα το ερώτημα ποιο θα ήταν το εκτόπισμά της χωρίς τον συγκεκριμένο σύζυγο. Με τα λόγια της ίδιας: «Ευγνωμονώ πάνω απ' όλα τη μοίρα ότι μου επεφύλαξε το προνόμιο να γίνω σύντροφος του Χρήστου Καρούζου. Πολλά καλά και σπουδαία οφείλω σ' αυτόν, όχι λιγότερο την σπουδή και της αρχαίας τέχνης σε όλη την πολύμορφη διαδρομή της».³⁰⁵ Το ερώτημα ωστόσο θα πρέπει να συμπληρωθεί ως εξής: πόσο εύκολα αποκτούν οι γυναίκες αναγνώριση, ακόμη και με ανδρική στήριξη, αν δεν το αξίζουν και πόσοι άνδρες γνωρίζουν την επιτυχία, ακόμη και αν δεν ξεπερνούν τη μετριότητα; Επίσης πόσο και πώς επισκιάζονται οι γυναίκες, ακόμη και αν πρόκειται για κοινή προσπάθεια αφοσιωμένων συζύγων. Χαρακτηριστικό είναι και πάλι το παράδειγμα της Καρούζου, εφόσον, όποτε γίνεται λόγος γι' αυτήν, προτεραιότητα δίνεται, έστω και υποσυνείδητα, στον Καρούζο. Άλλωστε η ίδια πάντα προέβαλλε εκείνον, τον «αναγεννητή του Εθνικού Μουσείου», όπως τον αποκαλεί στην αφιέρωση του οδηγού της συλλογής των γλυπτών,³⁰⁶ και απέφευγε το πρώτο πρόσωπο: «δεν μ' αρέσει το πρώτο πρόσωπο. Έκανα, έδειξα...» Όχι, δεν μ' αρέσει. Απλή μετριοφροσύνη ενός σοβαρού ανθρώπου, που βλέπει τι μπορούσε να κάνει και τι δεν έκανε...».³⁰⁷ Μόνο αν είχε ζήσει κάποια ή κάποιος από κοντά την επανέκθεση του Εθνικού Μουσείου θα μπορούσε να γνωρίζει την ανεπανάληπτη συνεισφορά, την αεικίνητη παρουσία και την ακούραστη καθοδήγησή της σε κάθε εργασία.³⁰⁸ Στην πραγματικότητα ο ιθύνων νους ήταν αυτή:

Αυτό δεν μειώνει τη μοναδική συμβολή του Χρήστου Καρούζου, η οποία όμως ήταν έμμεση και απόρροια γόνιμων συζητήσεων και προβληματισμών ανάμεσα σε αυτόν

³⁰⁴ Σακκά 2002: 50.

³⁰⁵ Καρούζου 1984α: 51.

³⁰⁶ Καρούζου 1967.

³⁰⁷ Τσαγκαρουσιάνος 2007: 221.

³⁰⁸ Ζερβουδάκη 1997: 25-26.

και τη Σέμνη. Ασφαλώς θα συζητούσαν και με άλλους επιστήμονες –κυρίως ξένους–, δεν μπορούμε να ξέρουμε όμως σε ποιον βαθμό συνέβαινε. Αυτό που ξέρουμε είναι ότι εκείνη ήταν πανταχού παρούσα, επέβλεπε τα συνεργεία, συζητούσε με τους γλύπτες, τους ζωγράφους και τους συντηρητές. Στο έργο της βοηθούσαν νέοι αρχαιολόγοι που κατέγραφαν τα ακατάγραφα έργα, αναζητούσαν την προέλευσή τους ή προσπαθούσαν να ταυτίσουν τα συνανήκοντα μέλη. Όλα όμως τα έλεγχε εκείνη και ενδιάμεσα έβρισκε και το χρόνο να διδάσκει μέσα στις αίθουσες νέους Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους.³⁰⁹

Στον απόηχο της κραυγής «στην κουζίνα, στην κουζίνα» οι πρώτες Ελληνίδες αρχαιολόγοι έχουν να επιδείξουν σημαντικό έργο, κυρίως μουσειολογικό. Η ενασχόλησή τους με τα «οικιακά» του επαγγέλματος μπορεί να ερμηνευτεί ως απόπειρα «διπλής προσαρμογής» σε έναν ανδροκρατούμενο χώρο, όπου, από το ένα μέρος, έπρεπε να συμβιβάσουν τη «γυναικεία» φύση τους με «ανδρικές» επιλογές και, από το άλλο, να αποδείξουν την αξία τους.³¹⁰ Οι μελέτες τους αναπόφευκτα αντλούν από τις τότε κρατούσες τάσεις της τυπολογικής και αισθητικής ανάλυσης, συγχρόνως όμως μαρτυρούν στέρεη αρχαιολογική γνώση, καθώς και άνετη χρήση συναφών γνωστικών πεδίων χάρη στην ανθρωπιστική τους παιδεία. Για τις γυναίκες αυτές η αρχαιολογία συνιστούσε έκφραση εσωτερικής ανάγκης, τρόπο προσωπικής ολοκλήρωσης, μια έμπρακτη, αν όχι ηρωική, απάντηση στην απαξίωση του φύλου τους, διότι χρειαζόταν αστείρευτη θέληση και «πραγματικός ήρωϊσμός διά τοιοῦτον ἐγχείρημα εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ πρῶτα κηρύγματα τῆς χειραφετήσεως ἐξέθετον τὴν γυναῖκα εἰς τὴν ἀνδρικήν ἀντίδρασιν καὶ το σκῶμμα».³¹¹

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τη Μαριάννα Νικολαΐδου και τον Δημήτρη Αδαμίδη για την, όπως πάντα, κριτική τους ανάγνωση, ενώ διατηρώ την ευθύνη του αποτελέσματος.

³⁰⁹ Ρωμιοπούλου 1997: 43.

³¹⁰ Πρβλ. Delamont 1978: 140-141.

³¹¹ Ζώρα 1958: 467.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ*

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

Αβδελά, Έφη (1990), *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού: καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (Academia: www.academia.edu/12879086).

____ (2002), «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμ. Β1: Ο μεσοπόλεμος, 1922-1940, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 337-359.

____ (επιμ.) (2010), *Το Λύκειον των Ελληνίδων: 100 χρόνια*, Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Αβδελά, Έφη και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.) (1985), *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: μια ανθολογία*, Αθήνα: Γνώση (Academia: www.academia.edu/13169226).

Αλιπράντης, Νίκος Χ. (1999), «Ειρήνη Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου: μνήμη της επίλεκτης Παριανής νομισματολόγου», *Παριανά* 74, 219-222.

Ανδρόνικος, Μανόλης (1993), *Ελληνικός θησαυρός*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Ανώνυμο (1907), «Η εκδρομή εις Πελοπόννησον», *Το Αστύ*, 25 Φεβρουαρίου, αρ. 4996, 3 (Βουλή: srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=37845&seg=36057).

____ (1935), «Επιτροπή Συνεργαζόμενων Οργανώσεων για την Εργασία της Γυναίκας», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* 195/196, 3 (Πάντειο Πανεπιστήμιο: www.genderpanteion.gr/gr/pdfiles/clp11415.pdf).

____ (1995), «Ειρήνη Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, 1896-1979», *Νομισματικά Χρονικά* 14, 7.

Αποστολάκη, Άννα (1906) «Οπλιτοδρόμος επί αττικού συμβόλου», *Διεθνής Εφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας* 9, 55-60.

____ (1912α), «Περί του ανακτόρου της Κνωσού Α'», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Απριλίου, αρ. 1020, 1972-1974 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31859).

____ (1912β), «Περί του ανακτόρου της Κνωσού Β'», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-30 Απριλίου, αρ. 1021, 1995-1998 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31870).

____ (1912γ), «Περί του ανακτόρου της Κνωσού Γ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Μαΐου, αρ. 1022, 2019-2020 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31885).

____ (1912δ), «Περί του ανακτόρου της Κνωσού Δ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Μαΐου, αρ. 1023, 2048-2051 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31891).

* Δίνεται η διαδικτυακή διεύθυνση όσων δημοσιεύσεων είναι ελεύθερα προσβάσιμες.

- ____ (1932), *Τα κοπτικά υφάσματα του εν Αθήναις Μουσείου Κοσμητικών Τεχνών*, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της Εστίας (Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Τμήματος Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων), επανέκδοση: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο, 1999.
- ____ (1938) *Εικόν του Αράτου επί υφάσματος*, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Αποστολάκη, Εμμανουέλα (2014)**, *Η δυναμική του οικιακού χώρου: παραδείγματα νοικοκυριών από τη νεοανακτορική κοινωνία της Κρήτης*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/34656).
- Barbălată, Oana (2006)**, «Το Ελληνικό Σχολείο της Ελληνικής Κοινότητας του Βουκουρεστίου στο διάστημα 1921-1946», *Γ' Πανευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών «Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα»*, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Ινστιτούτο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης Ρουμανικής Ακαδημίας, Σχολή Ιστορίας Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, Ρουμανική Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου (www.eens-congress.eu/?main__page=1&main__lang=de&eensCongress_cmd=showPaper&eensCongress_id=220).
- Βαρέλλα, Ευαγγελία Δ. (2002)**, «Σχολή Θετικών Επιστημών», *Ι. Κ. Χασιώτης και Δ. Αραβαντινός (επιμ.)*, 139-162.
- Βαρίκα, Ελένη (1987)**, *Η εξέγερση των κυριών: η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Βασιλειάδου, Δήμητρα (2010)**, «Συλλογικές δράσεις, δραστήριες ζωές: η θεσμοθέτηση μιας γυναικείας συσπείρωσης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Ε. Αβδελά (επιμ.)*, 119-143 (Academia: www.academia.edu/5878176).
- Βλαχογιάννη, Έλενα (2010)**, «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: το πανόραμα της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής: η συλλογή γλυπτών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 115, 83-89 (www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/115-16.pdf).
- Βλαχόπουλος, Ανδρέας (2014)**, «Επί των ήλων του τύπου: ο Σπυρίδων Μαρινάτος στον τύπο 50 χρόνων (1925-1974)», *Ελένη Μαντζουράνη και Ναννώ Μαρινάτου (επιμ.)*, *Σπυρίδων Μαρινάτος, 1901-1974: η ζωή και η εποχή του*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών – Ιστορήματα 4), 339-385 (Academia: www.academia.edu/5686746).

- Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης Α. (2008α)**, «Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 29 («Αφιέρωμα στη μνήμη της Άννας Μαραβά-Χατζηνικολάου, 1911-2005»), 9-10 (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/view/5286/5035).
- ____ (2008β), «Άννα Μαραβά-Χατζηνικολάου (1911-2005)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 15, 461-464 (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltiokms/article/view/2652/2417).
- Βοσνιάδου, Στέλλα και Λυδία Βαΐου (2006)**, «Στοιχεία για το διδακτικό και επιστημονικό προσωπικό του Πανεπιστημίου Αθηνών: χρονική περίοδος 1864-1960», *Γραφείο για Θέματα Φύλου και Ισότητας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών* (thefyliscentre.uoa.gr/fileadmin/thefyliscentre.uoa.gr/uploads/1864-1950).
- Βουδούρη, Δάφνη (2003)**, *Κράτος και μουσεία: το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας.
- Γαβρόγλου, Κώστας, Βαγγέλης Καραμανωλάκης και Χάιδω Μπάρκουλα (2014)**, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Γεωργιάδου-Κούντουρα, Ευθυμία, Αρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού και Ελεωνόρα Σκουτέρη-Διδασκάλου (επιμ.) (2000)**, *Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης: τα πρώτα 75 χρόνια*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Γιαννάτη, Ευδοκία (2010)**, *Εφημερίς των Κυριών: όψεις και διαπραγματεύσεις της γυναικείας ταυτότητας*, μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής και Τμήμα Ψυχολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ikee.lib.auth.gr/record/125496).
- Δαλακούρα, Κατερίνα και Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (2015)**, *Η εκπαίδευση των γυναικών, οι γυναίκες στην εκπαίδευση (18^{ος} -20^{ος} αι.): κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση*, Αθήνα: Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα (repository.kallipos.gr/handle/11419/2585).
- Δεληβορριάς, Άγγελος (1997)**, «Στιγμιότυπα αναμνήσεων», Ε. Μπεχράκη και Ρ. Οικονόμου (επιμ.), 47-57.
- Δημαράς, Αλέξης (1994)**, *Εκπαιδευτικός Όμιλος: κατάλογος μελών 1910-1927: σύνθεση, περιγραφή, εκτιμήσεις*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.
- Διαμαντοπούλου, Αγνή (1964)**, «Άννα Αποστολάκη», *Δελτίον του Λυκείου των Ελληνίδων*, 1-8.
- Δοξανάκη, Αναστασία (2010)**, *Τα αρχαιολογικά μουσεία της Αθήνας και η επικοινωνία τους με το κοινό*, διδακτορική διατριβή, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Μουσειακές

- Σπουδές», Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας και Τμήμα Γεωλογίας και Γεωπεριβαλλοντος Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών με τη σύμπραξη του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης του Τ.Ε.Ι. Αθήνας (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/27110).
- ____ (2013), «Τα αρχαιολογικά μουσεία και η επικοινωνία τους με το κοινό: ανασταλτικοί παράγοντες επιρροής στο μοτίβο της επισκεψιμότητας των αρχαιολογικών μουσείων της Αθήνας», *Το Μουσείο* 8/9, 60-71 (Πανεπιστήμιο Αθήνας: www.museum-studies.uoa.gr/teyxos8.pdf).
- Δροσίνης, Γεώργιος (2001)**, *Απαντα*, τόμ. 7: *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, φιλολογική επιμέλεια: Γιάννης Παπακώστας, Αθήναι: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Εκεκκάκης, Γεώργιος Π. (2007)**, *Ρεθεμνιώτες που πέρασαν αφήνοντας ίχνη*, τόμ. 1: Α-Ι, Ρέθυμνο (χωρίς εκδοτικό οίκο).
- Gehrke, Hans-Joachim (2010)**, «Ο ρόλος της γερμανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα», Ε. Χρυσός και W. Schultheiß (επιμ.), 119-127.
- Ζερβουδάκη, Ηώ (1997)**, «Η έκθεση των αγγείων της Σέμνης Καρούζου», Ε. Μπεχράκη και Ρ. Οικονόμου (επιμ.), 25-37.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σιδηρούλα (1988)**, *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα: οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1890-1920*, Θεσσαλονίκη (χωρίς εκδοτικό οίκο).
- ____ (2006), *Διερευνώντας το φύλο: ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός στη γενική, επαγγελματική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση*, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Ζώρα, Πόπη (1958)**, «Άννα Αποστολάκι», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 28, 466-468 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: ir.lib.uth.gr/handle/11615/18462).
- Θεοδωροπούλου, Αύρα (1931)**, «Η χρονιά που πέρασε, η χρονιά που αρχίζει», *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, αρ. 132, 1-2 (Πάντειο Πανεπιστήμιο: www.genderpanteion.gr/gr/pdfiles/clp10792.pdf, Βουλή: srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=40129&seg=15990).
- Ιωαννίδου-Μπαρμπαρίγου, Μαρία (1958)**, «Άννα Αποστολάκι», *Λαογραφία* 17 (2), 659-664.
- Κακριδής, Φάνης (1996)**, «Η γερμανική διαχείριση της ελληνικής κληρονομιάς», Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), *Ένας νέος κόσμος γεννιέται: η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά τον 19^ο αι.*, Αθήνα: Ακρίτας, 25-39.
- Καραμανωλάκης, Βαγγέλης Δ. (2006)**, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας

Γενιάς – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 42) (helios-eie.ekt.gr/EIE/handle/10442/8893).

____ (2007), «Από τη «δειλή» μεταρρύθμιση του 1911 στη δημιουργία του Ιστορικού-Αρχαιολογικού Τμήματος: Πανεπιστήμιο Αθηνών και ιστορία στα χρόνια των βενιζελικών κυβερνήσεων», Βάλια Βαρουχάκη και Αργυρώ Βατσάκη (επιμ.), *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου: πρακτικά συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» – Χανιά, Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 201-213 (Academia: www.academia.edu/4690774).

Καρούζος, Χρήστος (1941), «“Περικαλλές ἄγαλμα ἐξεποίησεν οὐκ ἄδαής”: αισθήματα και ιδέες των αρχαϊκών Ελλήνων για την τέχνη», *Επιτύμβιον Χρήστου Τσουντα* (Επίμετρον Αρχείου Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού 6), 535-578, ανατύπωση: Ίκαρος, 1946, Ερμής, 1982.

____ (1972), *Αρχαία τέχνη: ομιλίες - μελέτες*, Αθήνα: Ερμής.

Καρούζος, Χρήστος και Σέμνη Καρούζου (1981), *Ανθολόγημα θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Καρούζου, Σέμνη (1957), «Οι αρχαιότεροι ελληνικοί πολιτισμοί (τρεις νέες αίθουσες στο Εθνικό Μουσείο)», *Νέα Εστία* 62 (723), 1203-1205 (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=89982&code=7407).

____ (1967), *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον: συλλογή γλυπτών: περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα: Γενική Διεύθυνσις Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως (Αρχαιολογικοί Οδηγοί 13).

____ (1979α), *Το Ναύπλιο*, Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

____ (1979β), *Εθνικό Μουσείο: γενικός οδηγός*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

____ (1983), *Περίπατοι στην Ιταλία*, Αθήνα: Ερμής.

____ (1984α), «Βιώματα και μνημόσυνα», *Horos* 2, 7-61.

____ (1984β), «Το Εθνικό Μουσείο από το 1941», *Α' Συνέδριο Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων*, Αθήνα, 30 Μαρτίου - 3 Απριλίου 1967, Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 52-63, αναδημοσίευση: *Το Μουσείον* 1 (2000), 5-14.

____ (1997), *Η δημιουργική όραση: κείμενα γύρω από την Ακρόπολη*, επιμέλεια: Ελένη Μπεχράκη και Ράνια Οικονόμου, επιλογή κειμένων και φωτογραφιών: Έβη Τουλούπα, Αθήνα: Φίλοι της Ακροπόλεως.

____ (2011), *Αρχαιολογικά θέματα*, επιμέλεια και πρόλογος: Βασίλειος Χ. Πετράκος, 2 τόμοι, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 272/273).

Κλάδος, Μανούσος (2014), «Το Ρέθυμνο τίμησε την Άννα Αποστολάκη», *Ρεθεμνιώτικα Νέα*, 18 Μαρτίου (www.rethnea.gr/article.aspx?id=12579).

- Κλαμαρής, Νικόλαος Κ. (2010)**, «Έλληνες επιστήμονες στη Γερμανία», Ε. Χρυσός και W. Schultheiß (επιμ.), 2010, 223-247.
- Κοκκινίδου, Δήμητρα (2012)**, *Οι γυναίκες στην αρχαιολογία: ιστορίες στο ημίφως*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Κολοκοτρώνη, Βασιλική και Ευτέρπη Μήτση (επιμ.) (2005)**, *Στη χώρα του φεγγαριού: Βρετανίδες περιηγήτριες στην Ελλάδα (1718-1932)*, μετάφραση: Σοφία Αυγερινού, Αθήνα: Εστία.
- Κοντράρου-Ρασσιά, Νινέττα (2009)**, «Η αρχόντισσα των νομισμάτων» (συνέντευξη της Μάντωσης Οικονομίδου), *Ελευθεροτυπία*, 16 Μαΐου (www.enet.gr/?i=news.el.article&id=44603).
- Κωνσταντινόπουλος, Γρηγόρης (1989)**, «Ξεθάβοντας και θάβοντας το παρελθόν μας: οδοιπορικό «ηρωικό και πένθιμο» για τη μεταπολεμική «αρχαιολογία» στην Ελλάδα: α' μέρος», *Αντί* 398, 50-52.
- Κωνσταντίνος, Δημήτριος (2009)**, *Η ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη: www.aol.org.gr/sylogos/dimosieymata/konstantios/istoria-xae.pdf).
- Λάμπας, Κώστας (2004)** *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 39) (www.iaen.gr/panepistimio_kai_foitites_stin_ellada_kata_ton_19o_aiona-b-59.html).
- Λασκαρίδου, Σοφία (1955)**, *Από το ημερολόγιό μου: θύμησης και στοχασμοί*, Αθήνα (χωρίς εκδοτικό οίκο).
- Λεύκωμα της Εκατονταετηρίδος της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1937)**, Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία (Πανεπιστήμιο Κρήτης: anemi.lib.uoc.gr/metadata/a/f/9/metadata-01-0000380.tkl).
- Μηλιάδης, Γιάννης (1924)**, «Οι Ελληνίδες στην επιστήμη», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* 7, 2-3 (Πάντειο Πανεπιστήμιο: www.genderpanteion.gr/gr/pdfiles/clp10107.pdf).
- Μόσχου-Σακορράφου, Σάσα (1990)**, *Ιστορία του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος*, Αθήνα (χωρίς εκδοτικό οίκο).
- Μπεχράκη, Ελένη και Ράνια Οικονόμου (επιμ.) (1997)**, *Μνήμη Σέμνης Καρούζου: τιμητική εκδήλωση στη μνήμη της Σέμνης Καρούζου*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 10 Μαΐου 1995, Αθήνα: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο – Ελληνικό Τμήμα ICOM.
- Μπόμπου-Πρωτοπαπά, Ελένη (2006)**, *Σοφία Εγκαστρωμένον-Σλήμαν: γράμματα στον Ερρίκο*, Αθήνα: Καστανιώτης.

- Μπουτζουβή, Αλέκα (2003α)**, *Αύρα Θεοδοροπούλου: δραστηριότητες, ιδεολογία και στρατηγικές της χειραφέτησης, 1910-1922*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών: www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/21061).
- ____ (2003β), «Γυναικείο κίνημα: όψεις και δράσεις, 1909-1922», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμ. 6: *Η εθνική ολοκλήρωση, 1909-1922: από το κίνημα στο Γουδί ως τη μικρασιατική καταστροφή*, 283-292.
- Ντάσιος, Φώτης (1992)**, «Έλληνες αρχαιολόγοι στους Δελφούς», *Αρχαιολογία* 44 (www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/06/44-8.pdf).
- Ντούμας, Χρήστος Γ. (2000)**, «Σπυριδών Μαρινάτος: πενήντα χρόνια συμμετείχε ενεργά στα αρχαιολογικά πράγματα», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Πρόσωπα του 20^{ου} αιώνα: Έλληνες που σημάδεψαν τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα: Τα Νέα – Νέα Σύνορα – Α. Α. Λιβάνης, 303-308, πρώτη δημοσίευση: *Τα Νέα*, 18 Ιανουαρίου 2000, αφιέρωμα «Ο ελληνικός 20^{ος} αιώνας: τα πρόσωπα».
- Ξενόπουλος, Γρηγόριος (Φαίδων) (1920)**, «Στην κουζίνα, στην κουζίνα», *Η Διάπλασις των Παίδων*, 29 Φεβρουαρίου, αρ. 13, 100.
- Οικονομίδου, Μάντω (2009)**, *Τοσίτσα 1 (1953-1994)*, Αθήνα: Ευθύνη (Βιβλία στο Αναλόγιο – Μνήμες Α').
- Οικονόμου, Ανδρομάχη (2015)**, «Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκι: η ζωή, το έργο και η συνεισφορά της», *Ενημερωτικό Δελτίο Ελληνικού Τμήματος Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων – ICOM 12*, 24-25 (network.icom.museum/fileadmin/user_upload/minisites/icom-greece/Enimerotika-Deltia/ICOM__12_WEB.pdf).
- ____ (υπό έκδοση), «Η θεωρητική και θεσμική συγκρότηση της ελληνικής λαογραφίας κατά το α' μισό του 20^{ου} αιώνα: το πλαίσιο δράσης της Άννας Αποστολάκι», Α. Οικονόμου και Β. Φλώρου (επιμ.).
- Οικονόμου, Ανδρομάχη και Βασιλική Φλώρου (επιμ.) (υπό έκδοση)**, *Αντίδωρο στην Άννα Αποστολάκι: η ζωή, το έργο και η συνεισφορά της: πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Μουσείο Μπενάκη*, 24 Νοεμβρίου 2015.
- Ορλάνδος, Αναστάσιος Κ. (1958)**, «Έκθεσις του γραμματέως της Εταιρείας περί του έργου αυτής κατά το έτος 1958», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1-4.
- Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό (1983, 1985, 1988)**, τόμ. 1, 4, 8, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Παναγιωτάτου, Αγγελική (1951)**, *Ο αγών της ζωής μου*, Αλεξάνδρεια: Τυπογραφείον του Εμπορίου.

- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.) (2003)**, *Ιστορία του νέου ελληνισμού, 1770-2000*, 10 τόμοι, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαδούκα, Ολυμπία Β. Γ. (1981)**, *Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ*, Αθήνα (χωρίς εκδοτικό οίκο).
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λένα (2010)**, «Μεταμορφώσεις μέσα στο χρόνο: η επανέκθεση της προϊστορικής συλλογής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114, 106-111 (www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/114-14.pdf).
- Παπακώστας, Γιάννης (2012)**, *Από τη λογοτεχνία στον κοινωνικό προβληματισμό: ποιήματα – μεταφράσεις – μελέτες και άρθρα του Γιάννη Μηλιαδή (1895-1975)*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη.
- Παπαντωνίου, Ζαχαρίας (1911)**, «Υφηγήτρια», *Εφημερίς των Κυριών*, 15 Απριλίου – 15 Μαΐου, αρ. 1004-1005, 1614-1615 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31705).
- Παπασπυρίδη, Σέμνη (1916α)**, «Στο σανατόριο», *Ο Νουμάς* 14 (590), 113-115 (Πανεπιστήμιο Πάτρας: kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/87227/86101).
- ____ (1916β), «Είναι κάποια δράματα...», *Ο Νουμάς* 14 (596), 213-215 (Πανεπιστήμιο Πάτρας: kosmopolis.lis.upatras.gr/index.php/noumas/article/view/87296/86170).
- ____ (1920), «Κότυλος εκ του εργαστηρίου του Βρύγου», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 93-96 (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης: digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/aephem1920/0103).
- ____ (1922), «Πελίκη του Εθνικού Μουσείου», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 53-61 (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης: digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/aephem1922/0062).
- ____ (1923), «Ο τεχνίτης των καλάμων των λευκών ληκύθων», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 8, 117-146.
- ____ (1924), «Η γυναίκα στις ανώτερες θέσεις», *Ο Αγώνας της Γυναίκας* 15, 2 (Πάντειο Πανεπιστήμιο: www.genderpanteion.gr/gr/pdfiles/clp10293.pdf, Βουλή: srv-web1.parliament.gr/library.asp?item=40129&seg=15891).
- ____ (1926), «Υδρία», *Αναγέννηση* 2 (Οκτώβριος), 81-87 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.lib.uoi.gr/collection/pdfs/Anagennisi (Miniaio Periodiko)/full_ANAGENNHSH(MHNIAIO_PERIODIKO).pdf).
- ____ (1927α), «Ο Μιχαήλ Άγγελος», *Αναγέννηση* 5 (Ιανουάριος), 290-293.
- ____ (1927β), «Ελληνικοί καθρέπτες», *Αναγέννηση* 6 (Φεβρουάριος), 352-357.
- ____ (1927γ), «Οι ιδέες του Beloch για την προσωπικότητα στην ιστορία», *Αναγέννηση* 1 (Σεπτέμβριος), 31-37 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.lib.uoi.gr/collection/pdfs/Anagennisi_B/Full_Anagennisi_B.pdf).
- ____ (1927δ), «Οι ιδέες του Beloch για την προσωπικότητα στην ιστορία (συνέχεια και τέλος)», *Αναγέννηση* 2 (Οκτώβριος), 63-67 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.lib.uoi.gr/collection/pdfs/Anagennisi_B/Full_Anagennisi_B.pdf).

- ____ (1927ε), «Το άγαλμα του Λεωνίδα», *Αναγέννηση* 3 (Νοέμβριος), 118-124 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.lib.uoi.gr/collection/pdfs/Anagennisi_B/Full_Anagennisi_B.pdf).
- ____ (1928), «Γεωμετρική τέχνη (1100-700)», *Αναγέννηση* 9 (Μάιος), 405-413 (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: www.lib.uoi.gr/collection/pdfs/Anagennisi_B/Full_Anagennisi_B.pdf).
- Παπασπυρίδη-Καρούζου, Σέμνη (1935)**, «Ακνίσωτοι οίκοι», *Νέα Εστία* 17 (202), 463-468 (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=59270&code=0764)
- ____ (1937), «Η νέα έκθεση των ελληνικών αγγείων στο «Αυστριακό Μουσείο» της Βιέννης Β'», *Νέα Εστία* 21 (242), 122-128 (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=62262&code=7127).
- ____ (1945-1947), «Αι επτά θυγατέρες του Άτλαντος», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 22-36.
- ____ (1946), «Πώς φυλάχτηκαν τα αρχαία του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», *Νέα Εστία* 40 (465), 1158-1163 (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=73425&code=8053).
- ____ (1953), «Η ρωμαϊκή τέχνη και οι Έλληνες», *Νέα Εστία* 54 (627), 1167-1174 (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=83498&code=3673).
- ____ (1956), «Η νέα αίθουσα του Εθνικού Μουσείου», *Νέα Εστία* 59 (695), 849-855 (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=87521&code=4462).
- ____ (1963), *Αγγεία του Αναγυρόντος Ι: τα αγγεία εκ του τύμβου Α του Αναγυρόντος*, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 48).
- Παρρέν, Καλλιρρόη (1892)**, «Εργασθώμεν», *Εφημερίς των Κυριών*, 1 Νοεμβρίου, αρ. 270, 1 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/30556).
- ____ (1894), «Αι αριστεύσασαι φοιτήτριαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 6 Νοεμβρίου, αρ. 372, 1-2 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31031).
- ____ (1895), «Φοιτηταί και φοιτήτριαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 29 Οκτωβρίου, αρ. 416, 1-2 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/30735/).
- ____ (1896), «Αι πρώται διδάκτορές μας: γυναικείος θρίαμβος», *Εφημερίς των Κυριών*, 22 Δεκεμβρίου, αρ. 470, 5-6 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/30879).
- ____ (1899), «Αι αριστεύσασαι νέαι φοιτήτριάι μας», *Εφημερίς των Κυριών*, 28 Νοεμβρίου, αρ. 597, 6 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31214/).
- ____ (1903), «Αι Ελληνίδες και η εθνική ζωή. Στ'», *Εφημερίς των Κυριών*, 2 Μαρτίου, αρ. 739, 1-2 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31090).
- ____ (1908), «Υφηγήτριαι και όχι καθηγήτριαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Μαΐου, αρ. 948, 217-218 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31488).

- ____ (1909), «Αριστούχος διδακτόρισα», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Μαρτίου, αρ. 964, 623 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31633/).
- ____ (1911α), «Αι διαλέξεις του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Μαρτίου, αρ. 1001, 1532-1534 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31631/).
- ____ (1911β), «Ομιλίες του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Οκτωβρίου, αρ. 1012, 1782 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31867/).
- ____ (1912α), «Θριάμβοι του Λυκείου των Ελληνίδων», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Απριλίου, αρ. 1020, 1970-1972 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31859/).
- ____ (1912β), «Λογοδοσία του Λυκείου των Ελληνίδων, 1911», *Εφημερίς των Κυριών*, 15-31 Μαΐου, αρ. 1023, 2044-2046 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31891/).
- ____ (1913), «Αι Ελληνίδες και αι πολιτικά επιστήμαι», *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15 Νοεμβρίου, αρ. 1045, 2457-2458 (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: invenio.lib.auth.gr/record/31852/).
- Πετράκος, Βασίλειος Χ. (1982)**, *Δοκίμιο για την αρχαιολογική νομοθεσία*, Αθήναι: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 29).
- ____ (1987), *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία: η ιστορία των 150 χρόνων της, 1837-1987*, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 104).
- ____ (1989), «Ιωάννα Κωνσταντίνου (1907-11.3.1989)», *Ο Μέντωρ* 2 (3), 27-28.
- ____ (1994α), «Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944», *Ο Μέντωρ* 7 (31), 69-185 (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 144).
- ____ (1994β), «Σέμνη Χ. Καρούζου», *Ο Μέντωρ* 7 (32), 197.
- ____ (1995), *Η περιπέτεια της ελληνικής αρχαιολογίας στον βίο του Χρήστου Καρούζου*, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 150).
- ____ (2001), «Αρχαιολογική έρευνα: ιστορική διαδρομή», Δημήτρης Δαμάσκος (επιμ.), αφιέρωμα «Η αρχαιολογία στην Ελλάδα», *Καθημερινή*, ένθετο *Επτά Ημέρες*, 30 Σεπτεμβρίου, 3-5.
- ____ (2005), *Το έργο της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 2005*, τόμ. 52, Αθήναι: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- ____ (2011), *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, οι αρχαιολόγοι και οι ανασκαφές 1837-2011: κατάλογος εκθέσεως*, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 270).
- ____ (2013), *Πρόχειρον αρχαιολογικόν 1828-2012*, τόμ. 1: Χρονογραφικό, τόμ. 2: Θεματολογικό, Αθήναι (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 283/284).
- Ρεπούση, Μαρία (2003)**, «Το φύλο των γυναικών: έμφυλες ομάδες και γυναικείες διεκδικήσεις», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμ. 5: *Τα χρόνια της σταθερότητας, 1871-1909: η οικονομική και κοινωνική οργάνωση του ελληνισμού*, 187-196.

- Ροβάτσου, Αγγελική (2014)**, «Ο ανεκτίμητος θησαυρός του Νομισματικού Μουσείου: Μάντω Οικονομίδου, επίτιμη διευθύντρια του Νομισματικού Μουσείου» (συνέντευξη), *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 17 Σεπτεμβρίου (www.archaiologia.gr).
- ____ (2015), «Μια ζωή γεμάτη σχέδια: Έβη Τουλούπα» (συνέντευξη), *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 4 Μαρτίου (www.archaiologia.gr).
- Ρωμαίος, Κωνσταντίνος (1950)**, «Νικόλαος Γ. Παπαδάκης», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 6 («Νικολάω Γ. Παπαδάκη μνημόσυνον»), 3-13 (Εθνική Βιβλιοθήκη: epet.nlg.gr/all1.asp?id=1394&pg=0).
- Ρωμιοπούλου, Κατερίνα (1997)**, «Η συμβολή της Σέμνης Καρούζου στην επανέκθεση της συλλογής γλυπτών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου», Ε. Μπεχράκη και Ρ. Οικονόμου (επιμ.), 39-45.
- Ρώτα, Θάλεια Π. (1940)**, *Η γυνή ως παράγων εθνικής οικονομίας*, Αθήνα: Δημήτριος Δημητράκος.
- Σακελλαρίου, Αγνή (1987)**, «Ο Χρήστος Καρούζος και η προϊστορική συλλογή του Εθνικού Μουσείου», Π. Χάρης (επιμ.), 1136-1138.
- Σακκά, Νίκη Α. (2002)**, *Αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Ελλάδα (1928-1940): πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις, διδακτορική διατριβή*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης (elocus.lib.uoc.gr/dlib/e/e/e/metadata-dlib-63bc0fe40399c944020c2ecc709d86c2_1235464804.tkl).
- Σαλίμπα, Ζιζή (2002)**, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 37) (www.iaen.gr/ginaikes_ergatries_stin_elliniki_biomihania_kai_sti_biotehnia__1870_1922_-b-56.html).
- Σάλτα, Μαρία (1997)**, «Εργογραφία Σέμνης Καρούζου», Ε. Μπεχράκη και Ρ. Οικονόμου (επιμ.), 74-85.
- Σαμίου, Δήμητρα (1989)**, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12, 161-172 (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/mnimon/article/view/8105/8035).
- ____ (2003), «Οι Ελληνίδες, 1922-1940: κοινωνικά ζητήματα και φεμινιστικές διεκδικήσεις», Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), τόμ. 7: *Ο μεσοπόλεμος: από την αβασίλευτη δημοκρατία στη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου*, 179-188.
- ____ (2013), *Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, 1864-1952: ιδιότητα του πολίτη και καθολική ψηφοφορία*, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τμήμα Νεοελληνικών Ερευνών – Π. Ν. Σάκκουλας.

- Σολομών, Εσθήρ, Σταυρούλα Βαρσάκη και Ιφιγένεια Καραγκούνη (2010)**, «Τι γνωρίζουν και τι προσδοκούν οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης από το Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης τους; Συμπεράσματα της πρώτης έρευνας κοινού», Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Κατερίνα Τζαναβάρη (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη* 21 (2007), Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 207-214 (Academia: www.academia.edu/1474835).
- Στασινοπούλου, Ελισάβετ (2010)**, «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: εικόνες που ζωντάνεψαν στον πηλό: η επανέκθεση της συλλογής αγγείων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 117, 97-103 (www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/117-16.pdf).
- Συγγρός, Ανδρέας (1908)**, *Απομνημονεύματα*, 3 τόμοι, Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της Εστίας (Πανεπιστήμιο Κρήτης: anemi.lib.uoc.gr/metadata/2/5/f/metadata-70fb96c3d07f54b6a53374188aeb9d6c_1248775348.tkl), εμπλουτισμένη επανέκδοση: εισαγωγή και επιμέλεια: Άλκης Αγγέλου και Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, βιβλίο 1^ο: τόμ. Α', βιβλίο 2^ο: τόμ. Β'-Γ', Αθήνα: Εστία (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη – Στοχαστική Πεζογραφία 62), 1998.
- Σφήκα-Θεοδοσίου, Αγγελική (2002)**, «Φιλοσοφική Σχολή», Ι. Κ. Χασιώτης και Δ. Αραβαντινός (επιμ.), 93-138.
- Σωτηρίου, Μαρία Γ. (1944-1945)** «Βενετία Κώττα», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 11, 292-293.
- Τιβέριος, Μιχάλης Α. (2000)** «Αρχαιολογικές σπουδές», Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα κ.ά. (επιμ.), 111-125.
- _____ (2013), «Μνήσθητε τῶν ἐν τοῖς πολέμοις παραλόγων': οι αρχαιότητες στην Κατοχή», ομιλία στην πανηγυρική συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών της 25^{ης} Οκτωβρίου για τον εορτασμό της επετείου της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940, *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 88, τόμ. 2, 159-202 (www.academia.edu/6960171).
- Τουλούπα, Έβη (1987)**, «Ο Χρήστος Καρούζος και τα χάλκινα του Εθνικού Μουσείου», Π. Χάρης (επιμ.), 1139-1141.
- _____ (1997), «Οι επιφυλλίδες της Σέμνης Καρούζου», Ε. Μπεχράκη και Ρ. Οικονόμου (επιμ.), 59-72.
- Τουράτσογλου, Ιωάννης (2003)**, «Ειρήνη Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου (1896-1979) (η δική μου Ειρήνη)», *Νομισματικά Χρονικά* 22, 149 -152.
- Τουρνά, Ελένη (2010)**, «Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: ο κόσμος της αρχαίας Αιγύπτου: η επανέκθεση της αιγυπτιακής συλλογής», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 115, 90-94 (www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/115-15.pdf).

- Τρίμης Δημήτρης, Αγγέλικα Ψαρρά και Δημήτρης Ψαρράς (Ο Ιός) (1995)**, «Αρχαιολογία και πολιτική. –Ζεί ο βασιλιάς Αλέξανδρος; –Σκάσε και σκάβε'», *Ελευθεροτυπία*, ένθετο «Έψιλον», 19 Φεβρουαρίου, 37-44 (www.iospress.gr/ios1995/ios19950219a.htm, www.iospress.gr/ios1995/ios19950219b.htm).
- Τρούλης, Μιχάλης (2015)**, «Άννα Αποστολάκη (1885-1958): μια Αρσακείαδα στην υπηρεσία του λαϊκού πολιτισμού», περίληψη ανακοίνωσης στο επιστημονικό συμπόσιο «*Η Κρήτη από τη σκοπιά της ιστορίας των γυναικών και της σχέσης των φύλων: οθωμανική περίοδος και Κρητική Πολιτεία*», Γενικά Αρχεία του Κράτους – Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Χανιά, 5 Σεπτεμβρίου (gak.chan.sch.gr/Site/diafora/perilhpseis.pdf).
- Τσαγκαρουσιάνος, Στάθης (2007)**, *Αντίο παλιέ κόσμε: συνομιλίες με αξιοσημείωτους ανθρώπους* («Πιστεύω στον ευγενισμό των αρχαίων», συνέντευξη της Σέμνης Καρούζου, 1987), Αθήνα: 01Κείμενα, 4^η αναθεωρημένη έκδοση, 210-221.
- ____ (2014), «Τέσσερα ντοκουμέντα σπουδαίων Ελληνίδων: Σέμνη Καρούζου, Μάτση Χατζηλαζάρου σε φωτογραφίες που δημοσιεύονται πρώτη φορά», *Lifo*, 11 Σεπτεμβρίου (www.lifo.gr/team/tsagar/51364).
- Τσαλδάρη, Λίνα Π. (1967)**, *Εθνικά, κοινωνικά, πολιτικά προσπάθειαι*, τόμ. 1: *Το παιδί και η γυναίκα*, Αθήναι (χωρίς εκδοτικό οίκο).
- Φούκας, Βασίλης Α. (2008)**, «..“νέοι ζητούντες και μη ευρίσκοντες εργασία ή η αμέτρητη στρατιά της πέννας”»: οι επαγγελματικές επιλογές των νέων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου: απόψεις καθηγητών, φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης», Σήφης Μπουζάκης (επιμ.), *Ιστορία της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Πρακτικά 4ου επιστημονικού συνεδρίου ιστορίας της εκπαίδευσης, Πάτρα 6-8 Οκτωβρίου 2006* (Τεκμήρια – Μελέτες Ιστορίας Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 26), Αθήνα: Gutenberg – Γιώργος και Κώστας Δαρδανός, 411-434 (Πανεπιστήμιο Πάτρας: www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/foukas.htm).
- ____ (2010), *Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1926-1940): σπουδές, σπουδαστές και σπουδάστριες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη (Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 16).
- Φωτιάδου, Ανδρονίκη Γ. (1998)**, «Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον – Αθήναι, Μάρτιος-Απρίλιος 1904»: η αντίφαση του εκπαιδευτικού αιτήματος στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη (Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 5).
- Χάρης, Πέτρος (επιμ.) (1987)**, «Αφιέρωμα στον Χρήστο Καρούζο (τον αρχαιολόγο και φιλόλογο)», *Νέα Εστία* 122 (1444) (Εθνικό Κέντρο Βιβλίου: www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=148027&code=3510).

- Χασιώτης, Ιωάννης Κ. (2000)**, «Αναζητώντας τομές και βασικά χαρακτηριστικά στην ιστορία της Φιλοσοφικής Σχολής», Ε. Γεωργιάδου-Κούντουρα κ.ά. (επιμ.), 15-27.
- _____ **(2002)** «Η εβδομηνταπεντάχρονη διαδρομή του Πανεπιστημίου – σύντομος ιστορικός απολογισμός», Ι. Κ. Χασιώτης και Δ. Αραβαντινός (επιμ.), 15-92.
- Χασιώτης, Ιωάννης Κ. και Δημήτρης Αραβαντινός (επιμ.) (2002)**, *Το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στην αυγή του νέου αιώνα: διαχρονική πορεία εβδομήντα πέντε χρόνων*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Χατζηδάκης, Μανόλης (1960)**, «Άννα Αποστολάκη», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1 (1959), 159-160 (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης: ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/view/5460/5205).
- Χατζημπέη, Πασχαλίνα (2011)**, *Οι πρωτεργάτριες του «εκπαιδευτικού δημοτικισμού» στην Ελλάδα: συμμετοχή στο κίνημα, παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική-κοινωνική δράση, μεταπτυχιακή εργασία*, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ikee.lib.auth.gr/record/128520).
- Χρυσός, Ευάγγελος και Wolfgang Schultheiß (επιμ.) (2010)**, *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων: πρακτικά ελληνο-γερμανικού συνεδρίου, Αθήνα, 16 και 17 Απριλίου 2010*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία ([foundation.parliament.gr/VoulhFoundation/VoulhFoundationPortal/images/site_content/voulhFoundation/file/Orosima book.pdf](http://foundation.parliament.gr/VoulhFoundation/VoulhFoundationPortal/images/site_content/voulhFoundation/file/Orosima%20book.pdf)).
- Ψαρρά, Αγγέλικα (1988)**, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: «αστικός» και «σοσιαλιστικός» φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίνη* 3, 38-46.
- _____ **(1992)**, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος και Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2^η έκδοση [1988], 67-82.
- _____ **(1999α)**, «Επίμετρο: το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η “συνετή” ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», *Καλλιρρόη Παρρέν, Η χειραφετημένη*, Αθήνα: Εκάτη, 407-486.
- _____ **(1999β)**, «Μητέρα ή πολίτις; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Ράνια Οικονόμου (επιμ.), *Το φύλο των δικαιωμάτων: εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη. Ευρωπαϊκό συνέδριο, Αθήνα, 9-10 Φεβρουαρίου 1996. Πρακτικά Κέντρου Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «Διοτίμα»*, Αθήνα: Νεφέλη, 90-107.
- _____ **(2003)**, «Γυναίκες στο κυνήγι της ηδονής και της ψήφου: οι φεμινίστριες στον κομμουνιστικό λόγο του μεσοπολέμου», Χριστίνα Βλαχούτσικου (επιμ.) σε συνεργασία με τη Laurie Kain-

Hart, *Όταν οι γυναίκες έχουν διαφορές: αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: Μέδουσα, 182-218.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ*

Νόμοι

N. 1407/1918, *Περί ιδρύσεως Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων*, Φ.Ε.Κ. 101, 9 Μαΐου 1918, τ. Α.

N. 3341/1925, *Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίου εν Θεσσαλονίκη*, Φ.Ε.Κ. 154, 22 Ιουνίου 1925, τ. Α.

N. 5329/1932, *Περί τρόπου πληρώσεως κενών θέσεων εφόρων αρχαιοτήτων*, Φ.Ε.Κ. 68, 15 Μαρτίου 1932, τ. Α.

N. 3192/1955, *Περί των ασκούμενων υπό των γυναικών δημοσίων λειτουργημάτων και διορισμού αυτών εις δημοσίας θέσεις*, Φ.Ε.Κ. 95, 21 Απριλίου 1955, τ. Α.

Βασιλικά διατάγματα

Β.Δ. 18 Φεβρουαρίου 1911, *Περί εγκρίσεως του καταστατικού του Λυκείου των Ελληνίδων*, Φ.Ε.Κ. 51, 2 Μαρτίου 1911, τ. Α.

Νομοθετικά διατάγματα

N.Δ. 22 Αυγούστου 1923, *Περί μετονομασίας του Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων*, Φ.Ε.Κ. 245, 31 Αυγούστου 1923, τ. Α.

N.Δ. 1521/1942, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Α.Ν. 1947 του 1939 «περί οργανώσεως υπηρεσίας αρχαιοτήτων κλπ.»*, Φ.Ε.Κ. 182, 21 Ιουλίου 1942, τ. Α.

N.Δ. 4177/1961, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως της νομοθεσίας της διεπούσης την Υπηρεσίαν Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεων και το Ταμείον Απαλλοτριώσεων Αρχαιολογικών Χώρων*, Φ.Ε.Κ. 131, 19 Αυγούστου 1961, τ. Α.

N.Δ. 4352/1964, *Περί διατάξεων αφορώσων τους δημοσίους υπαλλήλους ως και περί καταργήσεως Συμβουλίων Επιτροπών των Δημοσίων Υπηρεσιών κλπ.*, Φ.Ε.Κ. 135, 17 Αυγούστου 1964, τ. Α.

* Προσβάσιμη μέσω της ιστοσελίδας του Εθνικού Τυπογραφείου (www.et.gr).

Αναγκαστικοί νόμοι

- A.N. 1947/1939**, *Περί οργανώσεως Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Κράτους*, Φ.Ε.Κ. 366, 6 Σεπτεμβρίου 1939, τ. Α.
- A.N. 2339/1940**, *Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 1947/1939 αναγκαστικού νόμου «περί οργανώσεως Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Κράτους»*, Φ.Ε.Κ. 151, 18 Μαΐου 1940, τ. Α.
- A.N. 91/1967**, *Περί οργανώσεως, λειτουργίας και αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Προεδρίας Κυβερνήσεως*, Φ.Ε.Κ. 139, 10 Αυγούστου 1967, τ. Α.

Συντακτικές πράξεις

- Σ.Π. Θ' 1935**, *Περί καταργήσεως της πολυθεσίας*, Φ.Ε.Κ. 553, 16 Νοεμβρίου 1935, τ. Α.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ

- Adams, Amanda (2010)**, *Ladies of the field: early women archaeologists and their search for adventure*, Vancouver: Greystone Books.
- Allen Heuck, Susan (2009)**, "Excavating women: female pairings in early Aegean archaeology (1871-1918)", K. Kopaka (επιμ.), 253-261.
- Allsebrook, Mary (2002)**, *Born to rebel: the life of Harriet Boyd Hawes*, επιμέλεια: Annie Allsebrook, Oxford: Oxbow Books, 2^η αναθεωρημένη έκδοση [1992].
- Arwill-Nordbladh, Elisabeth (1998)**, "Archaeology, gender and emancipation: the paradox of Hanna Rydh", M. Díaz-Andreu και M. L. S. Sørensen (επιμ.), 151-169.
- ____ (2008), "Twelve timely tales: on biographies of pioneering women archaeologists", *Reviews in Anthropology* 37 (2/3), 136-168.
- Avdela, Efi (2005)**, "Between rights and duties: gender and citizenship in Greece, 1864-1952", Faruk Birték και Thalia Dragonas (επιμ.), *Citizenship and the nation-state in Greece and Turkey*, Milton Park – New York: Routledge (Social and Historical Studies on Greece and Turkey), 117-143 («Ανάμεσα στο καθήκον και το δικαίωμα: το φύλο και η ιδιότητα του πολίτη στην Ελλάδα, 1864-1952», Θάλεια Δραγώνα και Φαρούκ Μπιρτέκ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: πολίτης και έθνος-κράτος*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια (Κοινωνικές και Ιστορικές Μελέτες για την Ελλάδα και την Τουρκία), 2006, 225-272).
- ____ (2006), *Le genre entre classe et nation: essai d'historiographie grecque*, Paris: Syllepse (Nouvelles questions feministes).

- Avdela, Efi και Angelika Psarra (2005)**, “Engendering ‘Greekness’: women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth-century Greece”, *Mediterranean Historical Review* 20 (1), 62-79.
- Bolger, Diane (1994)**, “Ladies of expedition: Harriet Boyd Hawes and Edith Hall at work in Mediterranean archaeology”, C. Claassen (επιμ.), 41-50.
- Bounia, Alexandra (2014)**, “Exhibiting women’s handicrafts: arts and crafts exhibitions in Greece at the dawn of the twentieth century”, *Gender and History* 26 (2), 287-312.
- Bounia, Alexandra, Alexandra Nikiforidou, Niki Nikonanou και Albert Dicran Matossian (2012)**, *Voices from the museum: survey research in Europe’s National Museums*, Linköping: Linköping University Electronic Press (EuNaMus Report No. 5 – Linköping University Interdisciplinary Studies 16) (urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-84966).
- Bourdieu, Pierre (1979)**, *La distinction: critique sociale du jugement*, Paris: Minuit (Le sens commun) (*Η διάκριση: κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης, μετάφραση: Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης, 2002*).
- Bourdieu, Pierre και Alain Darbel με τη συνεργασία της Dominique Schnapper (1966)**, *L’amour de l’art: les musées et leur public*, Paris: Minuit (Le sens commun).
- Boyd Hawes, Harriet, Blanche E. Williams, Richard B. Seager και Edith H. Hall (1908)**, *Gournia, Vasiliki and other prehistoric sites on the isthmus of Hierapetra, Crete: excavations of the Wells-Houston-Cramp expeditions, 1901, 1903, 1904*, Philadelphia: American Exploration Society – Free Museum of Science and Art, (Πανεπιστήμιο Χαϊδελβέργης: digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/hawes1908).
- Carr, Lydia C. (2012)**, *Tessa Verney Wheeler: women and archaeology before World War Two*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Catapoti, Despina (2012)**, “A nationalist palimpsest: authoring the history of the Greek nation through alternative museum narratives”, Dominique Poulot, Felicity Bodenstein και José María Lanzarote Guiral (επιμ.), *Great narratives of the past: traditions and revisions in national museums: conference proceedings from EuNaMus, “European national museums: identity politics, the uses of the past and the European citizen”, Paris 28 June – 1 July, 25–26 November 2011*, Linköping: Linköping University Electronic Press (EuNaMus Report 4 – Linköping Electronic Conference Proceedings 78), 133-168 (www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=078).
- Champion, Sara (1998)**, “Women in British archaeology: visible and invisible”, M. Díaz-Andreu και M. L. S. Sørensen (επιμ.), 175-197.
- Christie, Agatha (1977)**, *Agatha Christie: an autobiography*, London: Collins (*Αγκαθα Κρίστι: η αυτοβιογραφία μου, μετάφραση: Χίλντα Παπαδημητρίου, Αθήνα: Λυχνάρι, 2002*).
- Claassen, Cheryl (επιμ.) (1994)**, *Women in archaeology*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Cohen, Getzel M. και Martha Sharp Joukowsky (επιμ.) (2004α)**, *Breaking ground: pioneering women archaeologists*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- _____ (2004β) "Conclusion", G. M. Cohen και M. S. Joukowsky (επιμ.), 554-559.
- Coltofean, Laura (2012)**, "When passion is stronger than death: Zsófia Torma's reflections", supplement *Acta Musei* 2, Sibiu – Hermannstadt: Brukenthal National Museum, 67-77 (www.brukenthalmuseum.ro/pdf/BAM/brukenthalia_2.pdf).
- _____ (2014), "Unveiling Zsófia Torma: the diary of a woman, an archaeologist and a visionary", Joan Marler (επιμ.), *Fifty years of Tărtăria excavations: Festschrift in honor of Gheorghe Lazarovici on the occasion of his 73rd birthday, 2014: papers presented at the international symposium "Fifty years of Tărtăria excavations", Coronini-Pescari, Romania, 1-5 September, 2011*, Sebastopol: Institute of Archaeomythology, 258-273 (www.academia.edu/9064726).
- Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie: 1re session, Athènes, 7-14 avril (25-31 mars) 1905, sous la présidence de S.A.R. le prince royal des Hellènes, président de la Société Archéologique (1905)**, Athènes: Hestia – C. Meissner – N. Kargadouris (Internet Archive: ia700400.us.archive.org/22/items/comptesrendusduc00conguoft/comptesrendusduc00conguoft.pdf).
- Cottas, Venetia (1931α)**, *Le théâtre à Byzance*, Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- _____ (1931β), *L'influence du drame de Christos Paschone sur l'art chrétien d'Orient*, Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- Coudart, Anick (1998)**, "Archaeology of French women and French women in archaeology", M. Díaz-Andreu και M. L. S. Sørensen (επιμ.), 59-83 (Academia: www.academia.edu/626361).
- Coulmas, Danae (2001)** *Schliemann und Sophia: eine Liebesgeschichte*, München – Zürich: Piper.
- D'Agata, Anna Lucia (2009)**, "Women archaeologists and non-palatial Greece: a case-study from Crete 'of the hundred cities'", K. Kopaka (επιμ.), 263-271 (Academia: www.academia.edu/822773).
- Delamont, Sara (1978)**, "The contradictions in ladies' education", Sara Delamont και Lorna Duffin (επιμ.), *The nineteenth century woman: her cultural and physical world*, London: Croom Helm – New York: Barnes and Noble, 134-163.
- Dever, Norma (2004)**, "They also dug! Archaeologists' wives and their stories", *Near Eastern Archaeology* 67 (3), 162-173.
- Díaz-Andreu, Margarita (2007)**, *A world history of nineteenth century archaeology: nationalism, colonialism, and the past*, Oxford – New York: Oxford University Press.
- Díaz-Andreu, Margarita και Marie Louise Stig Sørensen (1998α) (επιμ.)**, *Excavating women: a history of women in European archaeology*, London – New York: Routledge.

- ____ (1998β), "Excavating women: towards an engendered history of archaeology", M. Díaz-Andreu και M. L. S. Sørensen (επιμ.), 1-28 (Academia: www.academia.edu/1509381).
- Drower, Margaret S. (2004α)**, "Margaret Alice Murray, 1863-1963", G. M. Cohen και M. S. Joukowsky (επιμ.), 109-141.
- ____ (2004β), "Hilda Mary Isabel Petrie, 1871-1956", M. S. Joukowsky και B. S. Lesko (επιμ.) (www.brown.edu/Research/Breaking_Ground/bios/Petrie_Hilda.pdf).
- Dyson, Stephen L. (1998)**, *Ancient marbles to American shores: classical archaeology in the United States*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Fittschen, Klaus (1995)**, "Gedenkfeier für Emil Kunze und Semni Karusu am 10 März 1995", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung* 110, 1-11.
- Florou, Vivian (2014)**, "On the trail of a Greek bourgeoisie clad in traditional garb", *From the Archivist's Notebook* (nataliavogeikoff.com/category/folk-art).
- ____ (2016), "Anna Apostolaki: a forgotten pioneer of women's emancipation in Greece", *From the Archivist's Notebook* (nataliavogeikoff.com/2016/01/01/anna-apostolaki-a-forgotten-pioneer-of-womens-emancipation-in-greece).
- Fotiadis, Michael (2004)**, "Ruins into relics: classical archaeology, European identities and their refractions", *Pharos* 11, 83-94.
- Fotou, Vasso (1993)**, *New light on Gournia: unknown documents of the excavation at Gournia and other sites on the Isthmus of Ierapetra by Harriet Ann Boyd*, Annales d'archéologie de l'Université de Liège et UT-PASP, Histoire de l'art et l'archéologie de la Grèce antique – University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory (Aegaeum 9).
- Fotou, Vasso και Ann, Brown (2004)**, "Harriet Boyd Hawes, 1871-1945", G. M. Cohen και M. S. Joukowsky (επιμ.), 198-273.
- Fournaraki, Eleni (2010)**, "Bodies that differ: mid- and upper-class women and the quest for "Greekness" in female bodily culture (1896-1940)", *International Journal of the History of Sport*, 27 (12), 2053-2089.
- Fuchs, Werner (1995)**, "Semni Papaspyridi-Karusu (mit einem Porträt der Verstorbenen)", *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung* 110, 31-41.
- Gazi, Andromache (2011)**, "National museums in Greece: history, ideology, narratives", Peter Aronsson και Gabriella Elgenius (επιμ.), *Building national museums in Europe 1750–2010: conference proceedings from EuNaMus, "European national museums: identity politics, the uses of the past and the European citizen"*, Bologna, 28-30 April 2011, Linköping: Linköping University Electronic Press (EuNaMus Report 1), 437-480 (www.ep.liu.se/ecp_home/index.en.aspx?issue=064).

- Gero, Joan M. (1985)**, «Socio-politics and the woman-at-home ideology», *American Antiquity* 50 (2), 342-350.
- Gill, David W. J. (2002)**, “‘The passion of hazard’: women at the British School at Athens before the First World War”, *Annual of the British School at Athens* 97, 491-510.
- ____ (2011), *Sifting the soil of Greece: the early years of the British School at Athens (1886-1919)*, London: University of London, School of Advanced Study, Institute of Classical Studies (Institute of Classical Studies Bulletin supplement 111).
- Gisler, Jean-Robert (1995)**, “Semni Karouzou”, *Bulletin de l’ Association Suisse d’ Archaeologie Classique* 1, iii (media.wix.com/ugd/213c25_2ce97fd67af545c9bad98be1c27ba74a.pdf).
- Gran-Aymerich, Eve (2004)**, “Jane Dieulafoy, 1851-1916”, G. M. Cohen και M. S. Joukowsky, 34-67.
- Gran-Aymerich, Eve και Jean Gran-Aymerich (1991)**, *Jane Dieulafoy: une vie d’homme*, Paris: Perrin.
- Hager, Lori D. (1997)**, “Sex and gender in paleoanthropology”, Lori D. Hager, *Women in human evolution* (επιμ.), London – New York: Routledge, 1-28.
- Hausmann, Ulrich (1996)**, “Semni Karusu”, *Gnomon* 68 (5), 476-479.
- Hays-Gilpin, Kelley (2000)**, “Feminist scholarship in archaeology”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 571 (1), 89-106.
- Jørgensen Bender, Lise (1998)**, “The state of Denmark: Lis Jacobsen and other women in and around archaeology”, M. Díaz-Andreu και M. L. S. Sørensen (επιμ.), 209-228.
- Joukowsky Sharp, Martha και Barbara S. Lesko (επιμ.) (2004)**, *Breaking ground: women in Old World archaeology*, Joukowsky Institute for Archaeology and the Ancient World and Department of Egyptology, Brown University (www.brown.edu/Research/Breaking_Ground).
- Junker, Klaus (1998)**, “Research under dictatorship: the German Archaeological Institute, 1929-1945”, *Antiquity* 72 (276), 282-292 (<http://www.academia.edu/21845348>).
- Koch, Julia K. και Eva-Maria Mertens (επιμ.) (2002)**, *Eine Dame zwischen 500 Herren: Johanna Mestorf - Werk und Wirkung: internationales Symposium der Christian-Albrechts-Universität Kiel vom 15-17 April 1999 in Bad Bramstedt*, Münster: Waxmann (Frauen - Forschung – Archäologie 4).
- Kolocotroni, Vassiliki και Efterpi Mitsi (επιμ.) (2008)**, *Women writing Greece: essays on Hellenism, Orientalism and travel*, Amsterdam – New York: Rodopi.
- Koo, Halia (2006)**, “(Wo)men travellers: physical and narrative boundaries”, *Mosaic* 39 (2), 19-36 (Academia: www.academia.edu/1873180).
- Kopaka, Katerina (επιμ.) (2009)**, *Fylo: engendering prehistoric “stratigraphies” in the Aegean and the Mediterranean: proceedings of an international conference, University of Crete, Rethymno, 2-5 June 2005*, Annales d’archéologie de l’Université de Liège et UT-PASP, Histoire de l’art et

- l'archéologie de la Grèce antique – University of Texas at Austin, Program in Aegean Scripts and Prehistory (Aegaeum 30).
- Kotsonas, Antonis (2016)**, "Politics of periodization and the archaeology of early Greece", *American Journal of Archaeology* 120 (2), 239-270 (www.ajaonline.org/forum/2596).
- Kyriakidou, Maria (2014)**, "The Lyceum of Greek Women and the idealization of female Greek beauty", Maria Ioannou και Maria Kyriakidou (επιμ.), *Female beauty in art: history, feminism, women artists*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars, 100-124.
- Lavezzi, John C. (2004)**, "Alice Leslie Walker (1885-1954)", M. S. Joukowsky και B. S. Lesko (επιμ.) (www.brown.edu/Research/Breaking_Ground/bios/Walker_Alice.pdf).
- Lesko, Barbara S. (2004)**, "Amelia Blanford Edwards (1831-1892)", M. S. Joukowsky και B. S. Lesko (επιμ.) (www.brown.edu/Research/Breaking_Ground/bios/Edwards_Amelia_Blanford.pdf).
- Levine, Mary Ann (1994α)**, "Creating their own niches: career styles among women in Americanist archaeology between the wars", C. Claassen (επιμ.), 9-40.
- ____ (1994β), "Presenting the past: a review of research on women in archaeology", Margaret C. Nelson, Sarah Milledge Nelson και Alison Wylie (επιμ.), *Equity issues for women in archaeology* Washington, DC: American Anthropological Association (Archaeological Papers 5), 23-36.
- ____ (1999), "Uncovering a buried past: women in Americanist archaeology before the First World War", Alice B. Kehoe και Mary Beth Emmerichs (επιμ.), *Assembling the past: studies in the professionalization of archaeology*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 133-151.
- Lord, Louis E. (1947)**, *A history of the American School of Classical Studies at Athens, 1882-1942: an intercollegiate project*, Cambridge, Massachusetts: American School of Classical Studies at Athens – Harvard University Press (www.ascsa.edu.gr/index.php/archives/history-of-the-american-school-1882-1942-content-list).
- Madarassy, Enikő και Klára Friedrich (2014)**, "Dr Zsófia Torma: the first female Magyar (Hungarian) archaeologist", μετάφραση: Susan Tomory και Margaret Botos, *Magyar Megmaradásért*, 1-85 (magyarmegmaradasert.hu/in-english/our-history/1713-dr-zsofia-torma-the-first-female-magyar-hungarian-archeologist).
- Mahn, Churnjeet (2012)**, *British women's travel to Greece, 1840-1914: travels in the palimpsest*, Farnham – Burlington: Ashgate (The Nineteenth Century Series).
- Mellink, Machteld J. και Kathleen M. Quinn (2004)**, "Hetty Goldman, 1881-1972", G. M. Cohen και M. S. Joukowsky (επιμ.), 298-350.
- Merriman, Nick (1991)**, *Beyond the glass case: the past, the heritage and the public*, Leicester: Leicester University Press (Leicester Museum Studies).

- Moon, Brenda (2006)**, *More usefully employed: Amelia B. Edwards, writer, traveller and campaigner for ancient Egypt*, London: Egypt Exploration Society (Occasional Publications 15).
- Morrow Dohan, Katherine (2004)**, "Edith Hayward Hall Dohan, 1879-1943", G. M. Cohen και M. S. Joukowsky (επιμ.), 274-297.
- Mouliou, Maria (1997)**, *The "writing" of classical archaeology in post-war Greece (1950 to the present): the case of museum exhibitions and museum narratives*, διδακτορική διατριβή, Department of Museum Studies, University of Leicester, 2 τόμοι (lra.le.ac.uk/handle/2381/7661).
- ____ (2008), "Museum representations of the classical past in post-war Greece: a critical analysis", Dimitris Damaskos και Dimitris Plantzos (επιμ.), *A singular antiquity: archaeology and Hellenic identity in twentieth-century Greece*, Athens: Benaki Museum (Mouseio Benaki 3rd supplement), 83-109 (Academia: www.academia.edu/584032).
- Nicotra, Laura (2004)**, *Archeologia al femminile: il cammino delle donne nella disciplina archeologica attraverso le figure di otto archeologhe classiche vissute dalla metà dell'Ottocento ad oggi*, Roma: "L'Erma" di Bretschneider (Studia Archaeologica 129).
- Nixon, Lucia (1994)**, "Gender bias in archaeology", Léonie J. Archer, Susan Fischler και Maria Wyke (επιμ.), *Women in ancient societies: "an illusion of the night"*, New York: Routledge, 1-23.
- Oeconomides-Caramessini, Mando (1980)**, "Irène Varoucha-Christodouloupoulou", *Commission Internationale de Numismatique: compte rendu* 27, 22-23.
- Papadopoulos, Stelios (1983)**, "The museological 'discovery' of the peasant in Greece", αφιέρωμα "Ethnographic museums: principles and problems", *Museum* 35 (3: 139), 164-167 (unesdoc.unesco.org/images/0012/001273/127338eo.pdf).
- Papaspyridi-Karouzou, Semni (1938)**, "A Proto-Panathenaic amphora in the National Museum at Athens", *American Journal of Archaeology* 42 (4), 495-505.
- Picazo, Marina (1998)**, "Fieldwork is not the proper preserve of a lady: the first women archaeologists in Crete", M. Díaz-Andreu και M. L. S. Sørensen (επιμ.), 198-213.
- Psarra, Angelika (2006)**, "'Few women have a history': Callirhoe Parren and the beginnings of women's history in Greece", μετάφραση: Μάρθα Μιχαηλίδου, *Gender and History* 18 (2), 400-411.
- ____ (2007), "A gift from the New World: Greek feminists between East and West (1880-1930)", Anna Frangoudaki και Caglar Keyder (επιμ.), *Ways to modernity in Greece and Turkey: encounters with Europe, 1850-1950*, London – New York: I. B. Tauris (Library of European Studies 1), 150-175 («Το δώρο του Νέου Κόσμου: οι Ελληνίδες φεμινίστριες μεταξύ Ανατολής και Δύσης (1880-1930)», Άννα Φραγκουδάκη και Τσαλάρ Κεϋντέρ (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία: πορείες εκσυγχρονισμού: οι αμφίσημες σχέσεις τους με την Ευρώπη, 1850-1950*, μετάφραση:

- Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια (Κοινωνικές και Ιστορικές Μελέτες για την Ελλάδα και την Τουρκία), 2008, 227-263).
- Rambuscheck, Ulrike (2013)**, "Harriet Ann Boyd Hawes und die Entdeckung des minoischen Kreta", Jana Esther Fries και Doris Gutmiedl-Schümann (επιμ.), *Ausgräberinnen, Forscherinnen, Pionierinnen: Ausgewählte Porträts früher Archäologinnen im Kontext ihrer Zeit*, Münster: Waxmann (Frauen – Forschung – Archäologie 10), 81-94.
- Rees, Joan (1998)**, *Amelia Edwards: traveller, novelist and Egyptologist*, London: Stacey International – Rubicon.
- Rolley, Claude (1995)**, "Semni Karouzou (1898-1994)", *Revue Archéologique* 2, 333-335.
- Root Cool, Margaret (2004)**, "Introduction: women of the field, defining the gendered experience", G. M. Cohen και M. S. Joukowsky (επιμ.), 1-33.
- Sheppard, Kathleen L. (2013)**, *The life of Margaret Alice Murray: a woman's work in archaeology*, Lanham – Plymouth: Lexington Books.
- Stuart, Karen, Karen Linn Femia και Brian Guire (2010)**, *Society of Woman Geographers: a finding aid to the collection in the Library of Congress, Manuscript Division, Washington, D.C., prepared by Karen Stuart (2003), revised and expanded by Karen Linn Femia with the assistance of Brian McGuire* (rs5.loc.gov/service/mss/eadxmlmss/eadpdfmss/2005/ms005005.pdf).
- Tedlock, Barbara (1995)**, "Works and wives: on the sexual division of textual labor", Ruth Behar και Deborah A. Gordon (επιμ.), *Women writing culture*, Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 267-286.
- Thompson, Homer A. (1974)**, "Introductory remarks", John L. Caskey και Robert W. Ehrich (επιμ.), *A symposium in memory of Hetty Goldman, 1881-1972, held at the Institute for Advanced Study, Princeton, New Jersey, May 4th, 1973*, Princeton: Princeton University Press, vii-x.
- Tsipopoulou, Metaxia (2009)**, "Harriet Boyd's 'granddaughters': women directors of excavations and surveys in Crete at the end of the 20th and the beginning of the 21st century", K. Kopaka (επιμ.), 273-283.
- Vervenioti, Tasoula (2002)**, "Charity and nationalism: the Greek civil war and the entrance of right-wing women into politics", Paola Bacchetta και Margaret Power (επιμ.), *Right-wing women: from conservatives to extremists around the world*, New York – London: Routledge, 115-126 (Academia: www.academia.edu/9792221).
- Waterhouse, Helen (1986)**, *The British School at Athens: the first one hundred years*, London: British School at Athens (supplementary volume 19).
- Whitehouse, Ruth (2012-2013)**, "Margaret Murray (1863–1963): pioneer Egyptologist, feminist and first female archaeology lecturer", *Archaeology International* 16, 120-127 (www.ai-

journal.com/articles/10.5334/ai.1608).

- Winckelmann, Johann Joachim (1764)**, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, Dresden: Waltherische Hof-Buchhandlung (Πανεπιστήμιο Χαιδελβέργης: digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn/urn:nbn:de:gbv:3:1-139214) (*Ιστορία της αρχαίας τέχνης: η τέχνη των ανατολικών λαών, των Ετρούσκων, των Ελλήνων και των Ρωμαίων, μετάφραση: Λευτέρης Αναγνώστου, εισαγωγή και επιμέλεια: Γεράσιμος Α. Μαρκαντωνάτος, Αθήνα: Gutenberg, 2010*).
- Windham, Anne (2004)**, “Blanche Wheeler Williams (1870-1936)”, M. S. Joukowsky και B. S. Lesko (επιμ.) (www.brown.edu/Research/Breaking_Ground/bios/Williams_Blanche_Wheeler.pdf).
- Ziel, Anna (2007)**, “Vom Ehrenamt zur anerkannten Wissenschaft: die archäologische Karriere der Johanna Mestorf war einzigartig im Norddeutschland des 19. Jahrhunderts“, *Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte* 38 (1), 46-48.